

I S S N 1 3 9 2 - 7 3 7 X

Archivum Lithuanicum 18

KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS
UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO
VILNIAUS UNIVERSITETAS
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS

ARCHIVUM *Lithuanicum* 18

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIUS 2016

Redaktorių kolegija / Editorial Board:

PROF. HABIL. DR. *Giedrius Subačius* (filologija / philology),
(vyriausiasis redaktorius / editor),

UNIVERSITY OF ILLINOIS AT CHICAGO,
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Birutė Triškaitė* (filologija / philology),
(vyriausiojo redaktoriaus pavaduotoja / associate editor),

LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

HABIL. DR. *Ona Aleknavičienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

PROF. HABIL. DR. *Roma Bončkutė* (filologija / philology),
KLAIPĖDOS UNIVERSITETAS

PROF. DR. *Pietro U. Dini* (kalbotyra / linguistics),
UNIVERSITÀ DI PISA

PROF. HABIL. DR. *Jolanta Gelumbeckaitė* (kalbotyra / linguistics),
JOHANN WOLFGANG GOETHE-UNIVERSITÄT FRANKFURT AM MAIN

DR. *Reda Griškaitė* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DOC. DR. *Birutė Kabašinskaitė* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Bronius Maskuliūnas* (filologija / philology),
ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS

DOC. DR. *Jurgis Pakerys* (filologija / philology),
VILNIAUS UNIVERSITETAS

PROF. HABIL. DR. *Rūta Petrauskaitė* (filologija / philology),
VYTAUTO DIDŽIOJO UNIVERSITETAS, KAUNAS

HABIL. DR. *Christiane Schiller* (kalbotyra / linguistics),
HUMBOLDT-UNIVERSITÄT ZU BERLIN

PROF. DR. *William R. Schmalstieg* (kalbotyra / linguistics),
PENNSYLVANIA STATE UNIVERSITY, UNIVERSITY COLLEGE

HABIL. DR. *Darius Staliūnas* (istorija / history),
LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Mindaugas Šinkūnas* (kalbotyra / linguistics),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

DR. *Aurelija Tamošiūnaitė* (filologija / philology),
JOHANNES GUTENBERG-UNIVERSITÄT MAINZ

DR. *Jurgita Venckienė* (filologija / philology),
LIETUVIŲ KALBOS INSTITUTAS, VILNIUS

Turinys (Contents)

Straipsniai (Articles)

Ona Aleknavičienė

Biblijos frazeologizmai Jokūbo Brodovskio rankraštyje

Litauische Sprichwörter und Rätsel ○ 9

Birutė Triškaitė, Žavinta Sidabraitė

Johannas Jacobas Quandtas tikrai mokėjo lietuviškai ○ 47

Philip Kraut

Jacob Grimm und die litauische Sprache –

II. *Etymologische Forschung im Deutschen Wörterbuch* ○ 89

Giedrius Subačius

Simono Daukanto *Istorijos žemaitiškos* (1828–1834)

rašybos lūžiai: diakritikai, geminatos, digrafai ○ 135

Mindaugas Šinkūnas

Kristus, Krystus, Christus, Chrystus ar *Cristus*?

Vardo rašybos raida XVI–XIX amžiaus raštuose ○ 185

Daiva Sinkevičiūtė

Lietuvių dvikamienių vardų trumpinių kilmės asmenvardžiai

ir jų kamienų užrašymo ypatybės Vilniaus naujųjų miestiečių

ir laiduotojų 1661–1795 metų sąrašė ○ 221

Reda Griškaitė

„Kasdienybės rašymas“ kaip provincijos intelektualų kūrybinės raiškos ženklas

(Šiaurių dvaro savininko Teodoro Narbuto pavyzdys) ○ 255

Tamara Bairašauskaitė

Bajorų žemvaldžių ekonominės ir socialinės minties trajektorijos:

rašytinis Antano Medekšos palikimas ○ 303

Giedrius Subačius, Pēteris Vanags

Žodis *valstybē* – Simono Daukanto pasiskolintas latvizmas ○ 337

Recenzijos (Reviews)

Birutė Kabašinskaitė

Recenzuojama: *Altlitauisches etymologisches Wörterbuch* 1–3, 2015 ○ 375

Aurelija Tamošiūnaitė

Recenzuojama: Gijsbert Rutten, Marijke J. van der Wal, *Letters as Loot. A sociolinguistic approach to seventeenth- and eighteenth-century Dutch*, 2014 o 385

Liucija Citavičiūtė

Recenzuojama: Žavinta Sidabraitė (par.),
Kūdikių prietelius. Skaitinių vadovėlis, 2015 o 397

Jolanta Gelumbeckaitė

Recenzuojama: Bettina Bock, Maria Kozińska (Hrsg.),
Schleichers Erben. 200 Jahre Forschung zum Baltischen und Slawischen, 2014 o 405

Alma Braziūnienė

Recenzuojama: Roma Bončkutė (par.), *Vaclovo Biržiškos ir Petro Joniko susirašinėjimas (1948–1955)*, 2015 o 413

Akvilė Grigoravičiūtė

Recenzuojama: Francesco Zamblera, *Jidiš kalbos žodynelis*, 2015 o 421

Roma Bončkutė

Recenzuojama: Domas Kaunas, Audronė Matijošienė, Vilija Gerulaitienė (par.), *Mažosios Lietuvos lietuviai Kanadoje. Išivio Jurgio Kavolio 1891–1940 metų dokumentinis paveldas*, 2015 o 425

Paulius V. Subačius

Recenzuojama: Darius Staliūnas (sud.),
Lietuvos erdvinės sampratos ilgajame XIX šimtmetyje, 2015 o 433

Nijolė Strakauskaitė

Recenzuojama: Vasilijus Safronovas, *Nacionalinių erdvių konstravimas daugiakultūriame regione: Prūsijos Lietuvos atvejis*, 2015 o 443

Diskusijos, apžvalgos, pastabos (Discussions, Surveys, Notes)

Ernesta Kazakėnaitė

Glaustai apie pirmosios Biblijos latvių kalba vertimo istoriją o 451

Ona Aleknavičienė

Gotfrydui Ostermejeriui – 300 metų o 469

Daiva Kardelytė-Grinevičienė, Dalia Kiseliūnaitė

Tarptautinė konferencija, skirta Georgo Wenkerio sakinių vertimams į užsienio kalbas o 479

Regina Venckutė

In memoriam: Algirdas Sabaliauskas (1929–2016) o 483

Straipsniai
(Articles)

Ona Aleknavičienė

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

Biblijos frazeologizmai

Jokūbo Brodovskio rankraštyje

Litauische Sprichwörter und Rätsel

Rankraštinis priežodžių, patarlių ir mįslių rinkinys *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (toliau – PR), saugomas Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių bibliotekoje (LMAVB RS: f. 137 – 1)¹, laikytinas pirmuoju lietuvių–vokiečių kalbų frazeologizmų rinkiniu, arba frazeologijos žodynu. Daugiau nei penketą dešimtmečių jis vadintas *Anoniminiu priežodžių, patarlių ir mįslių rinkiniu* – taip jį 1956 metais įvardijo Jurgis Lebedys knygoje *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mįslės*². Kadangi rinkinys defektinis – be pradžios ir pabaigos (trūksta ir dalies vidinių fragmentų), neišlikęs autentiškas antraštinis lapas, tai autorystė tuomet nebuvo identifikuota. 2011 metais atlikus rašyenos ir popieriaus vandenženklių analizę, nustatyta, kad tai Jokūbo Brodovskio (Jacob Brodowski, 1692–1744) autografas, išskyrus keliolika prierasų, darytų kito asmens, ir įrašus dar vėliau pridėtame antraštiniame lape³. Prierasų rinkinio tekste prirašė Gotfrydas Ostermejeris (Gottfried Ostermeyer, 1716–1800)⁴, 1744 metais paskirtas precentoriumi į Trempus, į Brodovskio vietą. Tiek vienam, tiek kitam Trempai buvo pirma ir vienintelė parapija, tik Brodovskis visą laiką dirbo precentoriumi (1713–1744)⁵, o Ostermejeris iš pradžių precentoriumi (1744–1752), o nuo 1752-ųjų – kunigu. Trijų popieriaus vandenženklių analizė leidžia rankraštį datuoti tarp 1716–1744 metų, o Ostermejerio prierasai galėjo būti prirašyti tarp 1744 ir 1780 metų⁶.

1 XIX amžiuje PR buvo Liudviko Rėzos (Ludwig Jedemin Rhesa, 1776–1840) asmeninėje bibliotekoje, po jo mirties kartu su kitais rankraščiais pateko į Prūsijos valstybinį archyvą Karaliaučiuje (Königliches Geheimes Archiv zu Königsberg in Preussen, nuo 1867 metų – Preussisches Staatsarchiv in Königsberg). Į Vilnių atvežtas po Antrojo pasaulinio karo ir saugomas Liudviko Rėzos fonde (senoji raidinė bibliotekos fondo signatūra: 1. LR–I). Apie rankraščio provenienciją žr. Aleknavičienė 2014, 19–23.

2 Lebedys 1956, 14–17, 25–28, 48.

3 Aleknavičienė 2011, 51–54; Aleknavičienė 2014, 37–42.

4 Aleknavičienė 2011, 55–66; Aleknavičienė 2014, 47–52.

5 Brodovskis studijavo Karaliaučiaus universitete – imatrikuluotas 1709-04-24: „Brodowski Jac., Goldap, Pruss., iur., gratis“ (Erler 1911, 264). Manoma, kad jo nebaigė. Tai gali būti viena iš priežasčių, kodėl netapo kunigu.

6 Aleknavičienė 2011, 42–50; Aleknavičienė 2014, 28–33, 36–37.

Rinkinį sudaro ne tik priežodžiai, patarlės ir mįslės, bet ir minklės, uždaviniai, buitinė pasaka su mįslėmis bei minklėmis, dvi ikirikščioniškosios maldos, dviejų dainų pradžia, keliolika biblinės kilmės posakių, palinkėjimų ir įvairių patarlėms bei priežodžiams artimų trumpų situacinių pasakymų, frazeologizmų siaurąja prasme. Visas į *PR* įtrauktas mažąsias sakininės tautosakos formas geriausiai apima plačiąja prasme suprantamo *frazeologizmo* sąvoka. Svarbiausiu frazeologizmų skiriamuoju požymiu laikant žodžių junginio sustabarėjimą, frazeologijai priskiriami ne tik idiominiai žodžių junginiai (t. y. frazeologizmai siaurąja prasme⁷), bet ir įvairių tipų stabilieji žodžių junginiai bei sakiniai, tarp jų ir tokie vienetai kaip patarlės, priežodžiai, aforizmai, sentencijos, mįslės, minklės, pasakų, žaidimų, skaičiuočių, mėgdžiojimų elementai, keiksmi, ritualų ir maldų žodžiai, etiketo frazės, gerai žinomos citatos ir kitokie trumpi pasakymai, jei tik jie sustabarėję, visuotinai paplitę, gali būti atkuriami iš atminties, o jų trūkstamos grandys nesunkiai atspėjamos⁸.

Pagal funkciją ir santykį sakinio atžvilgiu frazeologizmai skirstomi į frazemas ir frazeotekstemas. Frazemoms būdingas įvairaus lygmens idiomiškumas ir ėjimas sakinio dalimis, o frazeotekstemoms – apibendrinamoji reikšmė ir savarankiško sakinio forma⁹. Didžioji dauguma *PR* užfiksuotų Biblijos frazeologizmų yra frazeotekstemos.

Biblijos frazeologija lietuviškuose XVI–XVIII amžiaus šaltiniuose tirta palyginti mažai¹⁰. Biblija laikoma svarbiu literatūriniu šaltiniu, iš kurio susiformavo nemažas sluoksnis priežodžių ir patarlių, – daugelyje Europos kalbų iš jos perimtos universalios tiesos, nors paplitusios nevienodai¹¹. Lebedys, minėtoje knygoje skelbdamas rašytiniuose XVII–XVIII amžiaus šaltiniuose rastas mažąsias tautosakos formas, darė atranką – kai kurių posakių patarlėmis ir priežodžiais nelaikė ir į knygą netraukė. Dėl suprantamų priežasčių jis atsiribojo nuo Biblijos citatų, ypač tų, kurios lengvai atpažįstamos iš pridėtų Biblijos knygų ir skyrių nuorodų, taip pat nuo kai kurių su religija susijusių priežodžių¹². Dėl susiaurintos tyrimo srities Lebedžio paskelbta tautosaka formuoja vaizdą, tarsi Biblijos posakių *PR* nė nebuvo.

Tiriant Biblijos frazeologizmus, paprastai skiriamos dvi kategorijos: 1) frazeologizmai, tiesiogiai atsiradę iš Biblijos žodžių junginio ar sakinio (jie artimi citatoms); 2) frazeologizmai, neturintys Biblijoje tiesioginio atitikmens, tik atspindintys tam tikrą jos situaciją (situaciniai Biblijos frazeologizmai)¹³. Atsižvelgiant į šias kategorijas, straipsnyje keliami keli uždaviniai: nustatyti įvairiais ryšiais su Biblija sietinus

7 Apie juos žr. Jakaitienė²2010, 279–285.

8 Apie tradicinę frazeologijos sampratą ir poreikį ją išplėsti žr. Marcinkevičienė 2001, 81–87; apie paremijos sąvoką žr. Zaikauskienė 2010, 97; plg. Palm²1997, 1–6.

9 Eckert 2011, 12; Eckert 1991, 17.

10 Iš naujausių Biblijos frazeologijos tyrimų minėtini Rainerio Eckerto straipsniai apie Jono Bretkūno Biblijos frazeologizmus; straipsniuose keliamas vertimo kalbos ir vertimo originalų santykio klausimas (Eckert 2011, 9–30; Eckert 2004, 51–62);

istorinei slavų ir baltų frazeologijai skirta jo monografija (Eckert 1991).

11 Mieder 2006, 87–94.

12 Nors frazeologija siaurąja prasme neturėtų tirti patarlių, o paremiologija siaurąja prasme – tik patarles, tačiau dabar tiek tautosakos tyrėjai, tiek leksikologai vengia griežto skyrimo ir savo tyrimų sritis siaurino (plg. Grigas 1976, 31–38; Kispál 2007, 414–423).

13 Eckert 2011, 12–13.

PR frazeologizmus, jų rašytinius šaltinius, įvertinti situacinių frazeologizmų sąsajas su Biblijos kontekstu. Taikant istorinį gretinamąjį ir analitinį aprašomąjį metodą, straipsnyje kartu siekiama parodyti ir su Biblijos frazeologija susijusią rinkinio sudarymo bei teksto istorijos sritį, todėl pirmiausia frazeologizmai apžvelgiami kaip PR makrostruktūros elementai, paskui analizuojami literatūriniai ir neliteratūriniai Biblijos frazeologizmų šaltiniai. Išskiriamos ne dvi, o trys kategorijos: 1) citatos; 2) citatoms artimi frazeologizmai ir 3) situaciniai frazeologizmai.

1. BIBLIJOS FRAZELOGIZMAI PR MAKROSTRUKTŪROJE. Didžiausiose dvikalbiuose XVIII amžiaus pirmosios pusės Mažosios Lietuvos žodynuose dominavo Martino Lutherio Biblijos leksika, ypač vokiečių–lietuvių kalbų dalyje. Greta vokiškų leksikos vienetų ėjo lietuviški atitikmenys. Kaip iliustracinė medžiaga buvo duodamos citatos iš Biblijos ar jos pagrindu sudarytų konkordancijų. PR – Švietimo epochos šaltinis, liudijantis jos idėjų įtaką visuomenės sąmonei. Švietimo epochoje buvo pripažinta meninė ir tam tikra prasme mokslinė tautosakos vertė, didėjo dėmesys krašto kalbai, kultūrai, istorijai.

Didžioji dauguma PR frazeologijos vienetų užfiksuota iš gyvosios kalbos. Jų meniniai įvaizdžiai paremti tipiškų etninių kultūros reiškinių sąvokomis, susijusiomis su papročiais, mitiniais vaizdiniais, juose minimi žmonių vardai bei geografiniai pavadinimai, kai kurie turi eiliavimo žymių, atspindinčių kalbos fonetinę ir prozodinę struktūrą, rimavimo galimybes¹⁴. Yra nemažai humoristinio turinio patarlių bei priežodžių, mįslių bei minklių, pasižyminčių komizmu, sąvokų ir garsų žaismu, taip pat ir erotiškumu, vulgarumu, stačiokiškumu.

PR susideda iš dviejų didelių frazeologizmų grupių: 1) patarlių ir priežodžių; 2) mįslių ir minklių. Pirmosios grupės pavadinimas neišlikęs, o antroji pavadinta „Folgen Littaufche Rätzel“ PR 33v. Rinkinyje, kaip minėta, defektinis (toks jis XIX amžiuje pateko į Prūsijos valstybinį archyvą Karaliaučiuje)¹⁵. Patarlių ir priežodžių grupei priskirtini 429 vienetai (434 variantai), įtraukti į 406 rinkinio straipsnius (terminas *rinkinio straipsnis* vartojamas analogiškai leksikografijos terminui *žodyno straipsnis*), o mįslių ir minklių – 156 vienetai (157 variantai), pateikti 145 rinkinio straipsniuose. PR makrostruktūrą formavo du asmenys: pagrindinis sudarytojas Jokūbas Brodovskis ir pildytojas Gotfrydas Ostermejeris. Kai kurie Ostermejerio prirašyti frazeologijos vienetai taip pat gali būti siejami su Biblija.

Daugiausia Biblijos frazeologizmų yra patarlių ir priežodžių grupėje. Vieni jų pažymėti Biblijos knygų ir skyrių santrumpomis, kiti ne, bet beveik visi yra visaverčiai rinkinio makrostruktūros elementai: jie sudaro pilnus rinkinio straipsnius, t. y. turi daugianarę lietuvišką lemą ir vokišką atitikmenį. Be to, rinkinyje yra nemažai patarlių, priežodžių, linkėjimų ir net minklių, kuriose minimas Dievas, Viešpats ir Biblijai

¹⁴ Apie vietinės kilmės patarlių ir priežodžių atpažinimo kriterijus žr. Grigas 1976, 37–40, 155–277.

¹⁵ Tai rodo vokiškas archyvo įrašas antraštiniame lape: „40 Bl.“ Rinkinio tekstas iš tiesų eina 40-yje lapų. Vadinasi, tik tokios apimties jis atvežtas ir į Lietuvą.

✓ Gerai margas, o širdis margelis.
Ką giš mišl' lolas, al' in d'ra šul' p'.

✓ Gerai šupei irš gerai.
Šuon' gūmūn' šuon' al' al' d'š.

✓ Gerai Ugnis kurti, prie kėlmo kėro šufo.
M' šuon' d'ra š' gūmūn' šufo an' gūn'
šungūn'.

✓ Geram gers, piktam, pikto.
D' d'ra m'ra' m'ra', š' š' m'ra' m'ra'.

✓ Gera Nėkė Wierū Kėlc dero.

✓ Gerus gūstūwai m'ra', ne k'ra' p' n' gūstūwai n' gūstū
gūstūwai. Šuon' n' gūstūwai gūstūwai, al'
m'ra' p' d'ra gūstūwai.

✓ Gerus Miera, ne kai Wiera.
D' d'ra d'ra an' gūstūwai, d' d'ra m'ra' d'ra
d'ra m'ra' d'ra d'ra.

Wierū m'ra' šuon' p' gūstūwai

Gerus Nėkė g'era Wierū d'ra. Šuon'
gūstūwai d'ra d'ra gūstūwai gūstūwai. Šuon': 7.

Gerus Nėkė p' gal' pikto wairas d'ra.
Šuon' gūstūwai d'ra m'ra' an' gūstūwai gūstūwai
šungūn'.

1 pav. PR 4v II₂₆: Biblijos citata Mt 7,17-18 įrašyta vėliau;
LMAVB RS: f. 137 - 1

būdingos dvasinės būtybės angelai bei velniai. Šiais atvejais irgi neatmestina sąsaja su Biblija, todėl tokie vienetai taip pat patenka į tyrimo lauką, tačiau dažniausiai tik kaip aliuzijos, t. y. jie gali būti laikomi tik situaciniais Biblijos frazeologizmais. Dėl šios priežasties tikslų Biblijos frazeologizmų skaičių *PR* nustatyti sunku, bet jų yra daug mažiau negu tų, kurie užrašyti iš gyvosios kalbos ir sąsajų su Biblija neturi. Ir *PR*, ir Brodovskio žodynas *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* (toliau – *B*)¹⁶ liudija, kad iš ankstesnės epochos pavėldėtos leksikografijos formos jau išjudintos – mažėja religinės leksikos, daugėja informatyvių, paremtų pasaulio pažinimu, atspindinčių socialinį ir kultūrinį visuomenės gyvenimą, ženkliai didėja iš gyvosios kalbos imamų vienetų kiekis¹⁷.

PR sudarinėtas ne vienu metu. Pirminis sluoksniu, kuris dabar atrodo rašytas šviesiai rudu lazdyno riešuto spalvos rašalu, gali būti nurašytas iš kokio nors ankstesnio rinkinio, sudaryto galbūt paties Brodovskio ar kito asmens. Šiam sluoksniui priskirtina apie trečdalis rinkinio straipsnių. Vėlesniųjų įrašų, įterptų tarp rinkinio straipsnių paliktuose tuščiuose tarpuose ir antroje skiltyje, spalva dabar įvairi: ryškesnė šviesiai ruda, gelsvai ruda, pilkšvai ruda, tamsiai ruda, pilka, juoda. Jie įrašyti taip pat ne vienu metu. Tiriant rankraštį *de visu*, matyti, kad dauguma Biblijos frazeologizmų priklauso vėlesniajam sluoksniui – jo rašalo spalva dabar šviesiai ruda, bet šiek tiek ryškesnė negu pagrindinio sluoksnio, plg. 1 pav.

Specifiniai šio vėlesniojo sluoksnio bruožai du: 1) Biblijos citatos su knygų ir skyrių nuorodomis (nors ir ne visur); 2) laisvieji žodžių junginiai ir sakiniai. Visi jie įrašyti paties Brodovskio vienu metu (apie juos žr. toliau).

2. BIBLIJOS CITATOS. Biblijos citatas lyginant su lietuviškais XVI–XVIII amžiaus pradžios Biblijų ar jų dalių leidimais ir rankraščiais matyti, kad ne jie buvo *PR* šaltiniai. Biblijos citatos imtos iš vokiškos Danieliaus Kleino (Daniel Klein, 1609–1666) gramatikos *Compendium Litoanico-Germanicum* (1654, toliau – *KIC*), kuri laikoma jo lotyniškos gramatikos *Grammatica Litvanica* (1653, toliau – *KIG*) santrauka¹⁸. Nors nemažai jų randama ir *KIG*, tačiau įrodyti ryšį su pastarąja trūksta relevantiškų duomenų. Kad Brodovskis Biblijos citatas ėmė iš *KIC*, aiškiausiai rodo Ps 11,6 (plg. 2 ir 3 pav.) ir Mt 7,17–18 (*KIG* ir *B* jų nėra)¹⁹. Plg. Ps 11,6 lietuviškuose XVI–XVIII amžiaus šaltiniuose, Martino Lutherio Biblijoje (1546) ir Vulgatoje:

16 Turima galvoje išlikusi žodyno vokiečių–lietuvių kalbų dalis. Lietuvių–vokiečių dalis po Antrojo pasaulio karo laikoma dingusia.

17 Nors antraštiniame *B* lape Brodovskis kaip turinio elementus pirmiausia nurodė Biblijos žodžius (*Vocabula Biblica*), paskui kasdienės kalbos (*Vocabula Domestica*) ir galiausiai priežodžius, mįsles bei frazes, bet pateikė būtent šios trečiosios grupės vienetų skaičių (*Über zwey Taufend Proverbia*

und über ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrasen), tuo pabrėždamas ir jų, ir paties žodyno išskirtinumą.

18 Dėl rėmimosi Kleino gramatikomis žr. Lebedys 1956, 15–16; Aleknavičienė 2014, 80–92.

19 Nėra jų ir Frydricho Vilhelmo Hako (Friedrich Wilhelm Haack, 1706–1754) gramatikoje *Kurzgefasste litauische Grammatik* (1730, toliau – *HG*), nors ji parengta remiantis Kleino gramatikomis.

Wiena, tvoj korpca, o kiltja dricba.
Po gylt duf amf on, utamu dinnu
Drobbafon, Lufp Gomb.
Wiena Diena chovna, kedra Diena
chageka, diaf du, wai drebafon, wotkna

Wiena Eile, wiena Lieke, doi lili,
dwi Lieki
En jefa, oi afa, d'oi jefon, d'oi afa.
Wiena Kregoc ne padaro lida jari.
fina Diphaltu mofst d' Tomna mofst.

Wienos Lusies (wiena Lemo) Zydas Wien's Grabe, kits Xagge.
bei Taltus.
Am Ein'fel ist so gylt adu der andern. *Wien's Grabe, ne melleje, waf fne
Wien's Grabe, ne melleje, waf fne
Wien's Grabe, ne melleje, waf fne*
Wiespat's duf nelyti anl piktujje Sai, Wiespat's mickstal. tair, kurie jo biju.
bais, legimi bei Diena. *Wien's Grabe, ne melleje, waf fne
Wien's Grabe, ne melleje, waf fne
Wien's Grabe, ne melleje, waf fne*
amf d' gylt adu, ingan, tuf, d'af, fona
d. B. wafstol. 411. *Wien's Grabe, ne melleje, waf fne*

Wilko bebeginadans uzbuegi roki.
Som fex on A. d. om Gyl Tomon.
Am d. om d'ing, in d'li l'wifka.

2 pav. PR 29v I₁₄₋₁₇: Biblijos citata Ps 11,6;
LMAVB RS: f. 137 - 1

Also auch die benennungs Verba, wadinti / haukti / praminti / wie dann auch padaryti machen / instaryti einsetzen / etc. Werden mit dem Ablativo zusammen gesetzt / denn man saget: Wasdimna / haukia / pramen ji Praraku / man nennet Jhn einen Propheten / daryti nekā Karāslumi einen zum Könige machen / instaryti ka klesbōnu einen zum Pfarrern einsetzen. Also auch: Dūtas / sustas numis estī Mokintoju / er ist uns zum Lehrer gegeben / gesendet etc.

XIV. Es nehmen auch etliche Neutra den Ablativum zu sich. Als: Wiespats dās nulyti ant pikrūju zaibais ūgnimi bei siera / der H E R R wird auff die Gottlosen regnen lassen Blitz / Feuer und Schwefel / Ps. 11. Kuns krauju tēt / der Leib bluet / fließt von Blut / akis ašaromis tēt / die Augen rinnen von Thränen. Diewo sinus žmogūni gimē / Gottes Sohn ist Mensch geboren / didzu augri / groß wachsen / wāndeni mi pavirs / es wird zu Wasser werden.

XV. Die Nomina, welche da bedeuten zu einem Orth / werden im Littrauschen entweder mit einem Worte ausgesprochen / als / miestā nach der Stadt / zur Stadt / kiemā nach dem Dorff / zum Dorff; oder mit der Präposition, ing miesta in die Stadt / ing kiemā / ins Dorff.

Also auch die Nomina, so da bedeuten in einem Orth / werden entweder bloß durch den Ablativum Localem ausgesaget; als giwēnu swiete ich lebe in der Welt / as dirbu kieme / ich arbeite auffm Dorff: Oder auch mit der Präposition, as giwēnu

3

ant

3 pav. KIC 109₁₂₋₁₅; Biblijos citata Ps 11,6;

Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu: SD 21726

- PR 29v I₁₄₋₁₇ Wießpat's dūs nulýti **ant piktúju** žaibais Ugnimi beý Siera. Der Hr wird **auff die Gottlofe[n]** regne[n] laß[en] Blitʒ, Feur v. Schwefel. Ψ 11.
- KIC 109₁₂₋₁₅ Wieśpats dūs nulyti **ant piktúju** žaibais ūgnimi bei fiera / der HERR wird **auff die Gottlofen** regnen laßēn Blitʒ / Feur und Schwefel / Pf. 11.
- B1735_{Ps 11,7} Iis dūs lyti **ant Diewo=nefibijanczujú** žaibais, ugnimi ir fēra, ir wētra jiems dūs i alga.
- Ps1728_{Ps 11,6} Iis dūs lyti **ant Diewo=nefibijančiú** žaibais, Ugnimi ir Sierà, ir Wētra jiems dūs i Alga. Er wird regnen laffen ūber die Gottlofen Blitʒ, Feuer und Schwefel, und wird ihnen ein Wetter ʒu Lohn geben.
- RP_{Ps 11,7} Ghis dūs nulyti **ant Nefibijantziú=Diewo** Szaibais / Vgnimi ir Siera / Ir dūs Wetra ghiems algon.
- BP_{Ps 11,7} Ghis nulidins <←duos liti> **ant Nefibijancziu Diewo** fchaibais <←fchaibus>, ugnimi <←ugni> ir fiera, Ir fufukimą weio duos iemus algaṇà <←ingi alga>
- LB_{Ps 11,7} Er wird regenen laffen **vber die Gottlossen** blitʒ, fewr vnd fchwefel, Vnd wird jnen ein wetter ʒu lohn geben.
- V_{Ps 11,7} pluet **super peccatores** laqueos ignis et sulphur et spiritus procellarum pars calicis eorum

Atkreiptinas dėmesys į dvi lietuviškuose šaltiniuose skirtingai išverstas Ps 11,6 konstrukcijas: 1) *ant piktųjų*, esančias tik PR ir KIC; 2) *ant Dievo nesibijančių*, esančias visuose kituose šaltiniuose pradedant Jono Bretkūno ir baigiant 1735 metų Biblija. Konstrukcija *ant piktųjų* PR ir KIC atitinka ne vokišką Lutherio Biblijos *über die Gottlossen* 'ant bedievių, ant nesibijančiųjų Dievo', bet lotynišką Vulgatos *super peccatores* 'ant nusidėjėlių, ant nuodėmingųjų'. Vadinasi, tai bendras PR ir KIC nukrypimas nuo Lutherio Biblijos ir skirtumas nuo visų kitų lietuviškų vertimų, kurie sekė Lutherio versija. Be to, PR ir KIC duodama trumpesnė Biblijos eilutė. Visa tai leidžia daryti išvadą, kad Ps 11,6 Brodovskis nurašė būtent iš KIC.

Kleinas KIC pateikė tik po pusę Mt 7,17 ir Mt 7,18 eilutės – ir lietuviškos ir vokiškos. Tokia kontrakcija yra ir PR (plg. ir 1 pav.), citata nurašyta faktiškai paraidžiui, plg. variantus PR, KIC ir kituose lietuviškuose šaltiniuose iki 1744 metų:

- PR 4v II₂₋₆ Géras Médis géra Waifu atneß. Ein guter Baum bringet gutte Früchte. Matth: 7. Géras Médis ne gal pikto waifaus atnésti Ein guter Baum kan nicht arge Früchte bringe[n].
- KIC 107₉₋₁₃ Matth. 7. Géras médis géra waifu atneß / ein guter Baum bringet gute Früchte / géras médis negal pikto waifaus atnésti / ein guter Baum kan nicht arge Früchte bringen.
- B1735_{Mt 7,17-18} 17. Taipo kiekvien's géras médis géra waifu néša, bet negér's médis negerrus waifus néša. 18. Gér's médis ne gal negerrú waifú néšti, o ne gé'r's médis ne gal gerrú waifú néšti.
- NT1727_{Mt 7,17-18} 17. Taipo kiek wien's géras Médis géra Waifu néša, bet negér's Médis negerrus Waifus néša. 18. Gér's Médis ne gal negerrú Waifú néšti, o ne gé'r's Médis ne gal gerrú Waifú néšti.

17. Alfo, ein jeglicher guter Baum bringet gute Früchte; aber ein fauler Baum bringet arge Früchte. 18. Ein guter Baum kan nicht arge Früchte bringen, und ein fauler Baum kan nicht gute Früchte bringen.
- BtNT*_{Mt 7,17-18} 17. Taip kiekvienas geras medis gėrus neša vaisius: bet medis piktas piktus vaisius neša. 18. Ne gal geras medis pikto vaisiaus nešti: ney piktas medis gėro vaisiaus atnešti.
- ZEE* 105₁₁₋₁₅ Taip košnas gieras medis / giera vaifiu atnefch. Apiktas medis atnefch pikta vaifiu. Gieras medis negal pikta vaisiaus atnefchti. A piktas medis negal giera vaifiaus atnefchti.
- BP* II 307₂₋₅ Taip košnas geras medis / gera vaifiu nefch. A piktas medis nefch pikta vaifiu. Geras medis negal pikto vaifiaus nefchti.
- BNT*_{Mt 7,17-18} Schiteipo košnas geras <←gieras> Medis nefcha gera <←giera> Vaifių. O <←Bet> piaulingas Medis nefcha piktą vaifių. Geras <←Gieras> Medis ne gal pikto vaifiaus nefchti. Ir piaulingas Medis ne gal gero <←giero> vaifiaus nefchti.
- EE* 96₂₃₋₉₇₄ Taip košnas gieras medis / giera vaifiu atnefch. Apiktas medis atnefch pikta vaifiu. Gieras medis negal pikta vaifiaus atnefchti. A piktas medis negal giera vaisiaus atnefchti.

Visi Biblijos frazeologizmai, kurie Brodovskiui pasirodė tinkami traukti į rinkinį, yra penkiuose puslapiuose: *KIC* 107–111. Tai sintaksės dalis „Ander Theil / Von rechtmäßiger Zusammenfügung der Wörter / damit eine völlige Rede daraus werde / welches zu Latein Syntaxis genennt wird“. Joje Kleinas aprašė specifines lietuvių kalbos ypatybes, lygino su lotynų, vokiečių, hebrajų kalbomis ir pabrėžė žodžių jungimo bei derinimo skirtumus lietuvių kalboje. Lietuviškais pavyzdžiais jis iliustravo taisykles, mokančias sudaryti žodžių junginius bei sakinius. Biblijos frazeologizmai šiuo atveju padeda įrodyti *KIC* buvus vienu iš šaltinių, kuriuo remtasi pildant *PR*.

Kleino lotyniška gramatika Brodovskiui buvo ne tokia paranki, nes lietuviškų frazių atitikmenys čia ne vokiški, bet lotyniški. Kaip minėta, lyginant *PR* biblinius posakius su esančiais *KIG*, taip pat ir *HG*, kuri parašyta remiantis Kleino gramatikomis, nepakanka relevantiškų duomenų rėmimosi faktams įrodyti. Be to, kai kurie pavyzdžiai trumpi, mažai informatyvūs, todėl tenka pripažinti, kad neginčijamai įrodyti jų šaltinio neįmanoma. Antai frazė *Dievui padedant* užfiksuota 12 kartų jau Bretkūno *Postilėje*. Todėl tik požymių visuma – paraidinis perrašas, bendros klaidos, įrašymas vienu metu (tuo pačiu rašalu, pildant pagrindinį tekstą), kartu su tomis frazėmis, kurių ėmimas iš *KIC* aiškiai pagrindžiamas, – leidžia išskirti tas frazes ir sakinius į atskirą sluoksnį (jį sudaro 24 vienetai, tarp jų yra ne tik Biblijos frazeologizmų, bet ir laisvųjų junginių)²⁰. Pagal bendras klaidas (*apettai* vietoj *ape tatai*, *wifkupu* vietoj

²⁰ Visus *PR* rinkinio straipsnius, kurie gali būti siejami su *KIC*, žr. Aleknavičienė 2014, 88–92.

Wifkupu) galima netgi nustatyti, kad Brodovskis turėjo tokį *KIC* egzempliorių, kuriame buvo daugiau spaudos klaidų negu kituose²¹.

Be jau minėtų Ps 11,7 ir Mt 7,17–18, Brodovskis iš *KIC* į *PR* įrašė dar dvi citatas su Biblijos knygų ir skyrių nuorodomis: *Ioh: 1* (Jn 1,14), *Ψ 147* (Ps 147,11) (greta *KIC* čia ir toliau duodami pavyzdžiai ir iš *KIG*, jei ten jie yra):

- PR* 32r I₁₂₋₁₃ 3ódis Diewo Kunu paftôjo. Das Wort ift Fleisch word[en]. **Ioh: 1.**
KIC 108₂₆₋₂₇ 3ódis Diewo kunu paftôjo / das Wort ift Fleisch worden / **Iohan 1.**
KIG 160₁₂₋₁₃ 3ódis kunu paftojo Verbum caro factum est, **Ioh. 1.**
- PR* 29v II₅₋₇ Wiešpat's mékftafi tais, kurie jo bija. Der Hr hat Gefall[en] an dene[n], die ihn fürcht[en]. **Ψ 147.**
KIC 108₁₀₋₁₂ Wiešpats mékftafi tais / kurie jo bija / der HERR hat gefallen an denen / die ihn fürchten / **Pfal. 147.**

Prie kai kurių trumpesnių *PR* frazių ir posakių Biblijos knygos ir skyriaus nuorodų nėra, bet sąsaja su Biblija atsekama pirmiausia pagal *KIC*, *KIG* ir *B* pavyzdžius, prie kurių nuorodos duotos: *Matth. 27* (Mt 27,42), *Iob 19,19* (Job 19,19), *Act 26,22* (Apd 26,22), *Gen 31,29* (Pr 31,29):

- PR* 8r II₁₈₋₂₀ Iis kittiems pagélbeja, o fawę negal gélbeti. Er hat ander[n] geholff[en], v. ka[n] fih <corr. fich> felbft[en] nicht helfff[en].
KIC 108₃₋₅ **Matth. 27.** Iis kittiems pagélbeja / o fawę negal gélbeti / Er hat andern geholffeu <corr. geholfen> / und kan fich felbft nicht helffen
KIG 157₂₀₋₂₂ jis kitiemus pagélbejo / o fawę negal gélbeti / aliis opem tulit, feipfum autem juvare neqvít, **Matth. 27**
- PR* 8r II₁₆₋₁₇ Iis báidos manimi. er fcheuet fich für mich.
B 602₃₃ habe[n] ein Greuel an mir baidos mannes. **Iob 19,19.**
KIC 108₁₂₋₁₃ jis báidos manimi er fcheuet fich fûr mich.
KIG 153₁₆ baidos manes / metuit, formidat me.
- PR* 2r I₇ Diewui pádedant <<—padedant>. Mit Gottes Hülffe.
B 595₅ Mit Gottes Hülffe Diewui padedant. Su Diewo Pagalba Durch [Gottes Hülffe] per Diewo Pagalba **Act 26,22.**
B 729₁₁ mit Gottes Hülffe. Su Diewo Pagalba **Gen 31,29.** Su Diewo Padėjimu, diewui padedant
KIC 110₂₁₋₂₂ Diewui pádedant / Deo adjuvante, mit GOTTes Hülffe.
KIG 163₂₇₋₂₈ Diewui pádedant / DEO adjuvante

21 Vilniaus universiteto bibliotekos egzempliorius (VUB RSS: L_R 1983) paskutiniu spaudos lanku (107–112 ir du tolesni nepaginuoti klaidų atitaisymo puslapiai) skiriasi nuo kitų 7 egzempliorių, saugomų Vokietijoje, Lenkijoje, Didžiojoje Britanijoje, JAV ir Rusijoje. VUB egzempliorius yra

su perrinktu lanku – pataisyta nemažai kirčio bei rašybos klaidų (Šinkūnas 2004, 44–47), tarp jų ir minėtieji žodžiai: yra ne *apettai*, o *ape tatai*, ne *wifkupu*, bet *Wifkupu*. Taigi Brodovskis turėjo egzempliorių su nepataisytuoju lanku (tokių ir dabar yra daugiau).

PR makrostruktūros kontekste – tai literatūrinės kilmės frazeologizmai. Kiek galima spręsti iš išlikusios PR dalies, Brodovskis Biblijos frazeologizmų specialiai nerinko ir iš pradžių veikiausiai net neketino dėti. Iš gyvosios kalbos užrašomas patarles ir priežodžius jis tik vėliau papildė Biblijos citatomis ir religinei literatūrai būdingomis frazėmis iš vokiško KIC. Biblijos frazės ir sakinius Kleinas buvo pateikęs kaip taisyklingos rišlios kalbos pavyzdžius. Brodovskis Kleino pavyzdžius veikiausiai suvokė kaip tipiškus ir moksliskai pagrįstus faktus, galinčius iliustruoti lietuvių kalbos vartoseną.

3. CITATOMS ARTIMI BIBLIJOS FRAZELOGIZMAI. Kaip minėta, tiek B, tiek PR liudija platų užmojų rinkti mažąsias tautosakos formas iš gyvosios kalbos. B jie duodami ne tik kaip iliustraciniai pavyzdžiai, bet ir kaip savitą vertę turintis žanras. Brodovskis, antraštiniame B lape šalia Biblijos bei šnekamosios kalbos žodžių paminėdamas priežodžius, mįsles ir frazes, suteikė jiems išskirtinio leksikos lygmens statusą. Stabilios sandaros, vientisos reikšmės, vaizdingo stiliaus žodžių junginius ir sakinius žodyne nuo kitų iliustracijų jis atskyrė lotyniškais santrumpomis Pr. ir Prov. (lot. *Proverbium*), Æn. ir Ænig. (lot. *Aenigma*), taigi įformino kaip specifinius leksikos vienetus.

Brodovskio žodyne yra keletas patarlių, kurių pagrindą sudaro Biblijos frazemos (frazeologizmai siaurąja prasme), bet jos turi santrumpą Prov. Antai žodyno straipsnyje *Laft* pirmiausia duodama frazema su Biblijos nuoroda: *feine Laft trag[en] fawo Našta nešóti Gal 6,5*, o greta jos prirašyta patarlė (frazeotekstema) be Biblijos nuorodos – ji pažymėta santrumpa Prov.: *Prov Ein jeder muß seine Laft trage[n] Sawa kasgi Našta nešóti turrim' B 847₂₇ ir pršt.* (plg. 4 pav.).

Šiuo atveju B aiškiai išsiskiria frazemos ir frazeotekstemos opozicija. Tuo tarpu PR yra tik frazeotekstema – tik patarlė, pateikiama be Biblijos nuorodos: *Sawa kásgi Našta nešóti turrim. Ein jed[er] muß seine Laft trage[n] PR 17v I₉₋₁₀*, taigi ją Brodovskis interpretavo ne kaip Biblijos citatą, bet kaip sakinę tautosakos žanrą.

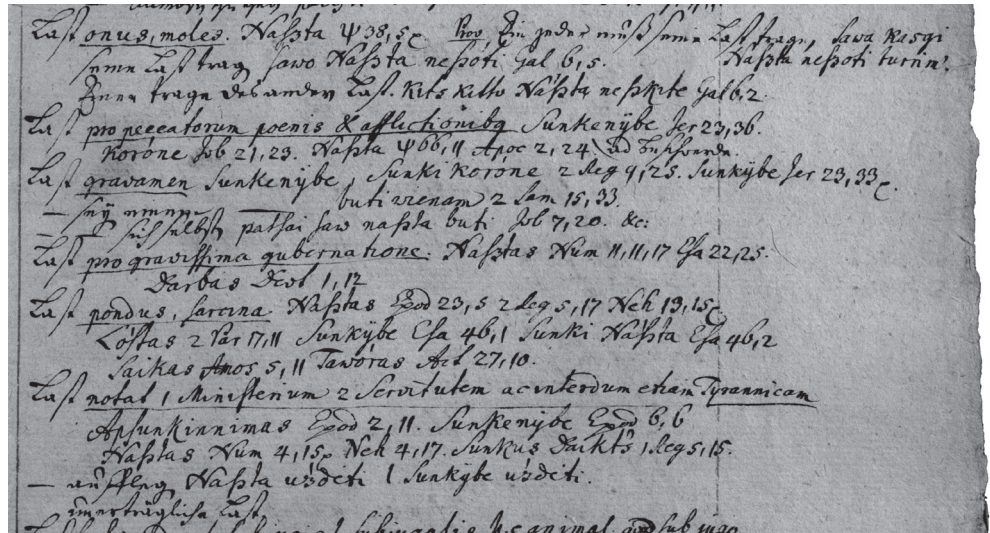
Pirmą kartą Gal 6,5 į lietuvių kalbą išversta Baltramiejaus Vilento *Evangelijose bei Epistolose* (1579), pakartotinai paskelbta Lozorius Zengštoko (1612), ji yra, žinoma, ir Bretkūno Naujajame Testamente, ir visuose vėlesniuose Biblijos vertimuose. Šis Biblijos fragmentas priklausė perikopijų sričiai – XVI amžiuje Gal 5,25–6,10 buvo numatyta penkioliktam sekmadieniui po Švč. Trejybės²², tad ištrauka turėjo būti skaitoma ir komentuojama bažnyčiose per pamokslą.

Patarlė yra ir KIG, C bei HG, kur taip pat duodama nenurodant sąsajos su Biblijos tekstu. Taigi Mažojoje Lietuvoje ši biblinė sentencija galėjo būti jau sutautosakėjusi, vartojama bent jau nuo XVII amžiaus vidurio – nuo Kleino gramatikų, plg. jos variantus lietuvių raštijoje²³, taip pat Lutherio Biblijoje (1546), Vulgatoje ir graikiškame Naujajame Testamente:

22 Cohrs 1931, 541. Perikopijų tvarka mažai keitėsi ir vėliau.

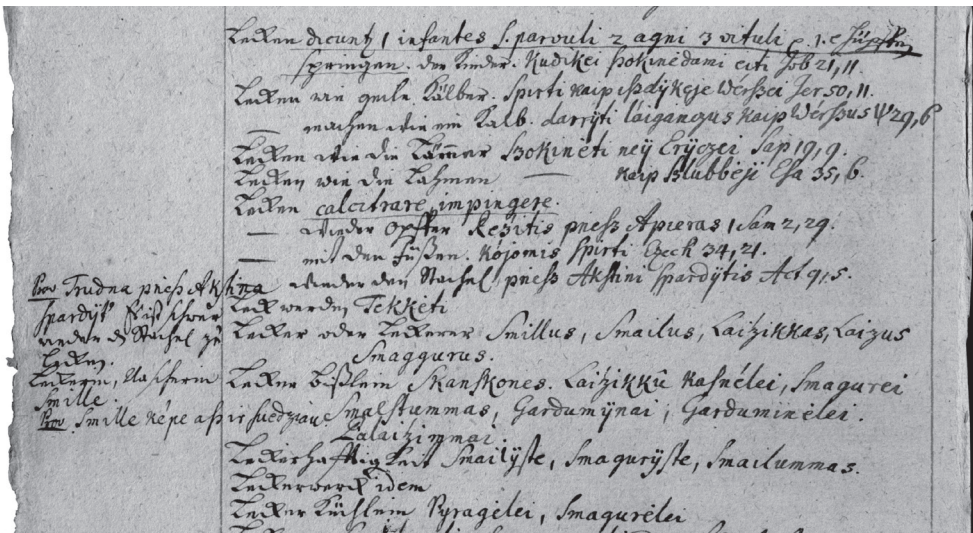
23 Siekiant parodyti paplitimą lietuvių raštijoje, čia ir toliau pateikiamas bent vienas

pavyzdys iš B (jei jame yra) ir kitų šaltinių iki 1744 metų, o prie Ostermejerio prieraišų – iki 1799 metų datuojamų šaltinių.

4 pav. B 847²⁷, pršt: Biblijos frazema su nuoroda Gal 6,5 ir frazeotekstema su pažyma *Prov*;
LMAVB RS: f. 137 – 15

- PR 17v I₉₋₁₀ Sawa kásgi Našta nešóti turrim. Ein jed[er] muš feine Laft trage[n].
 B 847²⁷ *Prov* Ein jeder muš feine Laft trage[n] Sawa kasgi Nášta nešoti turrim'.
 HG 329²¹⁻²³ fawa kasgi Našta nešoti turrim, ein jeder hat feine Laft zu tragen.
 C I 412¹²⁻¹³ Ein jeder muš feine Laft tragen: Sawa kas gi Našta nešoti turrim.
 KIG 145²⁰⁻²¹ fawa káfgi našta nešoti turim / fuum qvilibet onus portare debemus.
 WP 104r²⁻³ ghis lepie mumis fawų Jungų nešcti.
 B1735^{Gal 6,4-5} 4. Bet kožnas temėgin' fawo patiês darba, tai jis pat's fawije gyru turrês,
 o ne kittame. 5. Nês kožnas fawo našta nešos.
 NT1727^{Gal 6,4-5} 4. Bet kožnas temėgin' fawo patiês Darba, tai jis pat's fawije Gyru turrês,
 o ne kittame. 5. Nês kožnas fawo Našta nešos. 4. Ein jeglicher aber
 prüfe fein felbft Werck, und alsdenn wird er an ihm selber Ruhm haben,
 und nicht an einem andern. 5. Denn ein jeglicher wird feine Laft tragen.
 BtNT^{Gal 6,4-5} 4. Bet kožnas tegul patiês fawo darba te=datiria / o tada pats fawije turês
 garbę / o ne kitame. 5. Nefang kiekwienas fawą náštą kišos.
 ZEE 118⁹⁻¹² Košnas tada teifchmegin fawa darbus / ir potam patis fawieie tiektai
 gyru turies / ir nekitame. Nefa košnas fawa nafchta nešch.
 BNT^{Gal 6,4-5} Bet košnas te ifchmegin fawa paties darba, tada girų tures pats fawije,
 ir ne kitame. Nefa košnas fawa nafchta nešchos. [kęls]
 EE 110⁹⁻¹² Košnas tada teifchmegin fawa darbus / ir potam patis fawieie tiektai
 gyru turies / ir nekitame. Nęfa košnas fawa nafchta nešch.
 LB^{Gal 6,4-5} Ein iglicher aber prüfe fein felbs werk, vnd als denn Wird er an jm selber
 Ruhm haben, vnd nicht an einem andern. Denn ein jglicher wird feine
 Laft tragen.

5 pav. B 856²⁵, pršt.: Biblijos frazema su nuoroda Act 9,5 ir frazeotekstema su pažyma *Prov.*; LMAVB RS: f. 137 – 15

- V_{Gal 6,4-5} opus autem suum probet unusquisque et sic in semetipso tantum gloriationem habebit et non in altero. Unusquisque enim onus suum portabit.
- G_{Gal 6,4-5} τὸ δὲ ἔργον ἑαυτοῦ δοκιμαζέτω ἕκαστος, καὶ τότε εἰς ἑαυτὸν μόνον τὸ καύχημα ἔξει καὶ οὐκ εἰς τὸν ἕτερον· ἕκαστος γὰρ τὸ ἴδιον φορτίον βαστάσει

Šiuose pavyzdžiuose frazeotekstemos ir frazemos opozicija nėra tokia ryški: žodynuose ir gramatikose funkcionuoja savarankiškas sakinytis, o Biblijos tekstuose – prijungiamasis priežasties sakinytis, kuris eina atskira Biblijos eilute: Gal 6,5.

Patarlė, plitusi keliais variantais, buvo populiori Europos literatūroje²⁴. Šio Biblijos frazeologizmo tautosakėjimą liudija ir LKŽe s. v. *našta* užfiksuoti sakiniai iš gyvosios kalbos: *Kožnas savo našta turia nunešti: vienas sunkesnę, kitas lengvesnę* (Smalininkai, Jurbarko r.); *Ale pasiėmei savo našta ir neškis, žmogau* (Aleksandravėlė, Rokiškio r.); *Savo našta nesunki* (Dusetos, Zarasų r.).

Kita patarlė *Trudna prieš Ąkstina spardit. Es ift schwer wieder de[n] Stachel zu lecken* PR 24v I₂₃₋₂₅ gali būti siejama su Apaštalu darbais: Apd 9,5 ir Apd 26,14. Brodovskio žodyne ir šiuo atveju pirmiausia kaip iliustracinis žodžio *lecken* pavyzdys duodama frazema iš Biblijos: [*Lecken*] *wieder den Stachel* *priess Ąkstini spardjitis* Act 9,5 B 856²⁵, o paskui parašėte įrašoma patarlė – jau be Biblijos nuorodos ir su santrumpa *Prov.*: *Prov Trudna* *priess Ąkstina spardjit'*. *Es ift schwer wieder d[en] Stachel zu lecken* B 856^{pršt.} (plg. 5 pav.).

²⁴ Žr. *Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters* 7, 1998, 278–280.

Pirmoji iš minėtų Biblijos eilučių (Apd 9,5) taip pat įėjo į perikopėms priklausiusias Biblijos ištraukas – XVI amžiuje Apd 9,1–22 buvo numatyta skaityti šv. Pauliaus atsivertimo dieną²⁵. Į lietuvių kalbą Mažojoje Lietuvoje ji versta irgi nuo 1579-ųjų. Panašus variantas kartojamas ir Apd 26,14, plg. variantus Biblijos ir atskirų jos knygų vertimuose, Lutherio Biblijoje (1546), Vulgatoje ir graikiškame Naujajame Testamente:

<i>PR</i> 24v I _{23–25}	Trudna prieš Ákftina fpárdit. Es ift fchwer wieder de[n] Stachel zu lecken.
<i>B</i> 856 _{pršt.}	<i>Prov</i> Trudna prieš Akftina fpardyt' Es ift fchwer wieder d[en] Stachel zu lecken.
<i>B1735</i> _{Apd 9,5}	Sunku taw bus prieš ákftinì fpárdytis.
<i>B1735</i> _{Apd 26,14}	funku taw bus, prieš ákftinì fpárditis.
<i>NT1727</i> _{Apd 9,5}	Sunku taw bus prieš Akftini fpardyti'. Es wird dir fchwer werden, wider den Stachel löcken.
<i>NT1727</i> _{Apd 26,14}	funku taw bus prieš Akftinì fpárditis. Es wird dir fchwer feyn wider den Stachel zu löcken.
<i>BtNT</i> _{Apd 9,5}	Sunku bus taw prieš akftiną fpárdit.
<i>BtNT</i> _{Apd 26,14}	Sunku taw bus prieš ákftiną fpárdit.
<i>ZEE</i> 150 ₁₅	Sunku tau priefch akftina fparditi.
<i>BNT</i> _{Apd 9,5}	Bus taw funku priefch akftiną fparditi.
<i>BNT</i> _{Apd 26,14}	Sunku taw bus priefch akftiną fparditi.
<i>EE</i> 142 ₁₅	Sunku tau priefch akftina fparditi.
<i>LB</i> _{Apd 9,5}	Es wird dir fchweer werden wider den Stachel lecken.
<i>LB</i> _{Apd 26,14}	Es wird dir fchweer fein, wider den Stachel zu lecken.
<i>V</i> _{Apd 9,5}	durum est tibi contra stimulum calcitrare
<i>V</i> _{Apd 26,14}	Durum est tibi contra stimulum calcitrare
<i>G</i> _{Apd 9,4}	σκληρον σοι προς κεντρα λακτιζειν
<i>G</i> _{Apd 26,14}	σκληρόν σοι πρὸς κέντρα λακτίζειν

Biblijoje (Apd 9,5 ir Apd 26,14) tai metaforiškai pasakyti Jėzaus Kristaus žodžiai Romos piliečiui Sauliui, aktyviam fariziejų sektos nariui, besipriešinančiam krikščionybei, persekiojančiam pirmuosius krikščionis Jeruzalėje ir kituose miestuose. Antrais po Jėzaus Kristaus į dangų žengimo metais Saulius, „tebealsuodamas grasinimais ir žudynėmis prieš Viešpaties mokinius“ iš vyriausiojo kunigo Damasko sinagogoms išgavo raštus, leidžiančius suiminėti ir bausti krikščionis. Kai prijojo netoli Damasko, iš dangaus jį apšvietė šviesa ir pasigirdo balsas: „Sauliau, Sauliau, kam mane persekioji? Sunku tau spyriotis prieš akstiną!“²⁶ Čia minimas akstinas – Biblijos laikais

25 Cohrs 1931, 543. Šv. Pauliaus atsivertimo diena katalikų ir evangelikų liuteronų liturginiame kalendoriuje minima sausio 25 dieną, Lietuvoje ji dar vadinama *Pusiaūžiemiu, Krikštais, Kirmėline*.

26 Čia ir toliau dabartinis Biblijos tekstas cituojamas iš ekumeninio leidimo: *Biblija* 1999.

naudota smaili, maždaug dviejų su puse metro ilgio lazda nešuliniams arba arklą traukiantiems gyvuliams pavaryti. Ant jos galo būdavo smailus metalinis antgalis ir jei gyvulys spardydavosi prieš akstiną, jusdavo skausmą. Sauliaus nenoras pripažinti krikščionių tikėjimą prilyginamas beprasmiu spyriojimuisi prieš Dievo valią. Jėzaus Kristaus apsireiškimas paskatino Saulių atsiversti į naują tikėjimą. Jis radikaliai atsisakė savo ankstesnės veiklos, priėmė krikšto vardą *Paulius* ir kaip krikščionybės skelbėjas leidosi į misijų keliones (Apd 9,1–9, Apd 22, 3–16, Apd 26,4–20)²⁷. Pauliaus atsivertimas – ryškus Biblijos siužetas, jis populiarus ir vaizduojamosios dailės kūrinuose²⁸.

Į Naująjį Testamentą šis frazeologizmas atėjo kaip gerai žinomas Antikos laikų frazeologizmas: lot. *contra stimulum calcitrare*, gr. πρὸς κέντρον λακτίζειν²⁹. Per Lutherio Bibliją jis pateko į vokiečių rašomąją, vėliau ir į šnekamąją kalbą³⁰. Ši vokiška patarlė užfiksuota Georgo Henischo (1549–1618) žodyne *Teutsche Sprach und Weißheit* (1616): *Es ist fchwer wider den stachel lecken / oder böß reiben gegen dem stachel*³¹. Karlo Friedricho Wilhelmo Wanderio žodyne *Deutsches Sprichwörter-Lexikon* (1876) s. v. *Stachel* duodami trys variantai: „Gegen en’n spitzen Stachel is nich gaud licken. – *Schambach*, II, 52“; „Wider den Stachel lecken. – *Apostelgesch.* 9, 5; *Eiselein*, 576; *Schulze*, 248; *Zehner*, 533; *Hesekiel*, 34, 21“; „Wider den Stachel ist schlimm lecken (reiben). – *Henisch*, 463, 50; *Sutor*, 224; *Simrock*, 9798; *Braun*, I, 424“³². Tikslai prie antrojo varianto duota Biblijos nuoroda. Prie visų pateikti leksikografijos šaltiniai rodo, kad vokiški patarlės variantai buvo fiksuojami ir anksčiau. Wanderis pateikia atitikmenų ir kitomis kalbomis. Visa tai liudija patarlės populiarumą Europoje XVII–XIX amžiuje. Nors dabartinėje vokiečių kalboje ji sakoma retai, dažniausiai ironiškai, be to, iš aktyviosios vartosenos pasitraukęs ir veiksmožodis *löcken* (nuo XVII amžiaus vartotas vietoj *lecken*), tačiau kartu su frazeologizmu tebetraukiamas į dabartinius vokiečių kalbos žodynus (*löcken* vartojamas tik jame)³³.

Perikopę su šiuo Biblijos frazeologizmu į lietuvių kalbą pirmą kartą išvertė Vilenas (1579), vėliau ji perėjo į Zengštoko perleistas *Evangelijas bei Epistolas* (1612), buvo visuose lietuviško Naujojo Testamento leidimuose. Frazeologizmas galėjo pamažu plisti kaip kiek pakeistas jo variantas: ne kaip sakomas asmeniui, bet kaip apibendrinantis, susitaikymą su padėtimi pabrėžiantis teiginys. Brodovskis ir šiuo atveju *PR* ir *B* nenurodydamas Biblijos eilutės, o *B* pažymėdamas priežodžiams ir patarlėms įprasta santrumpa *Prov.*, traktavo jį jau kaip sakininės tautosakos vienetą.

27 Šv. Paulius (5–64 m. po Kr.) apaštalu tapo po Jėzaus Kristaus mirties ir prisikėlimo ir nepriskiriamas dvylikai apaštalu, tačiau laikomas vienu iš garbingiausių ankstyvosios krikščionybės veikėjų, dėl savo misijinės veiklos vadinamas *Tautų apaštalu*. Apaštalo Pauliaus misijos išsamiai aprašytos Apaštalu darbų knygoje, jis pats laikomas keleto Naujojo Testamento knygų autoriumi (Pažėraitė 2010, 656–657).

28 *Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, 1997, 232.

29 *Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters* 11, 2001, 63–95.

30 Besch 2008, 49–50.

31 Henisch 1616, 463.

32 Wander 1876, 759; Besch 2008, 49–50.

33 Besch 2008, 43–50, 13–14.

LKŽe s. v. *spárdyti* pateikia du frazeologizmo variantus, užrašytus daugiausia iš religinių raštų: 1) *prieš ākstiną (ākstinus, akštiną SE22³⁴) spárdyti*; VlnE142, B; 2) *prieš ākstinį spárdytis* (priešintis): *Sunku tau bus prieš akstiną spardyti BBApD26,14, BtApD26,14. Nepiga tau spardyt prieš akstinus Ch¹ApD9,5. Bet noprosnai ir jie prieš akstinį spardosi Kel1881,242*. Pastarasis užrašytas iš XIX amžiaus pabaigos Mažosios Lietuvos periodinės spaudos. Plg. dar panašius frazeologizmus LKŽe s. v. *ākstinas, akstinys, ākštinas*. Rinkinyje *Lietuvių patarlės ir priežodžiai* (toliau – LPP I–II) nurodoma 11 variantų, skiriamų į dvi versijas (variantų grupes): 1) *Sunku prieš akstiną spardyti* (10 var.); 2) *Prieš akstinį spardyti* (1 var.)³⁵. Pirmosios versijos variantų senojoje lietuvių raštijoje, žinoma, yra daug daugiau – visuose Naujojo Testamento vertimuose, perikopių knygos ir pamokslų rinkiniuose (tiek Mažojoje, tiek Didžiojoje Lietuvoje). Bent vienas pirmosios versijos pavyzdys apie 1927 metus galėjo būti užfiksuotas iš gyvosios kalbos (iš Pasvalio, TŽ V 604, žr. LPP I 152). Tačiau sprendžiant iš LKŽe ir LPP duomenų, ši patarlė dabartinėje kalboje ne tokia populiari kaip pirmoji.

Citatos lygmens sąsają su Biblijos tekstu galima išvelgti dar vienoje PR patarlėje: *Diew's ta Stunda werczja Gott <←Ga> kan die Stunde (Zeit) ānder[n]* PR 2r I₅₋₆, nors ji nei PR, nei B (2×) neturi Biblijos nuorodos. B ji pateikiama žodyno straipsnyje *Gott* tarp kitų patarlių, kur tik pirmoji pažymėta santrumpa *Prov*. Patarlei pradžią galėjo duoti Dan 2,21, kurioje išreiškiamas pranašo Danieliaus tikėjimas Dievo visagalybe:

PR 2r I ₅₋₆	Diew's ta Stunda werczja. Gott <←Ga> kan die Stunde (Zeit) ānder[n].
B 595 ₄	[<i>Prov</i>] Gott kan die Stunde (Zeit) āndern Diew's ta Stunda werczja.
B 55 _{pršt.}	Gott kan die Stunde (Zeit) āndern. Diews ta Stunda werczja.
B1735 _{Dan 2,21}	Iis kittaip wercza czėfus ir gadynas
BST _{Dan 2,21}	ghis apmaina <→ pršt. atmaina; glosa endert> cziefą ir hadiną.
LB _{Dan 2,21}	Er endert zeit vnd ftunde
V _{Dan 2,21}	et ipse mutat tempora et aetates
G _{Dan 2,21}	καὶ αὐτὸς ἄλλοιοὶ καιροὺς καὶ χρόνους

LB paraštėje yra komentaras „(Zeit vnd ftunde) Er fetzt zeit, wie lang ein jglich Reich ftehen, Ja wie lang ein jglich Menfch leben, vnd ein jglich ding weren, fol.“, leidžiantis suvokti Biblijos posakio prasmę: Dievas nustato laiką, kiek turi gyvuoti bet kuri karalystė, gyventi žmogus ir tverti daiktas.

Citatai artima Biblijos frazema laikytinas žodžių junginys *Idèt i Duße. Im Gedächtniß (Andencke[n]) haben, behalten* PR 8r II₃₋₄, nors B (4×) vienoje vietoje jis pažymėtas Biblijos nuoroda, o kitoje – santrumpa *Prov*.:

PR 8r II ₃₋₄	Idèt i Duße. Im Gedächtniß (Andencke[n]) haben, behalten.
B 84 ₃₋₄	<i>Prov</i> Im Andencken (Gedächtniß) habe[n], behalten. Idèt i Dußia.
B 207 ₅₁	[Behalten] im Gedächtniß Palaikyti Apoc 1,3 c 3,8 q Idèt' i Duße.

34 Šaltinių santrumpos cituojant paliekamos tokios kaip LKŽe.

35 Atkreiptinas dėmesys, kad pirmą kartą

patarlė užfiksuota ne Vilento *Enchiridione* (plg. LPP I 152), bet *Evangelijose bei Epistolose*.

B 395₉₋₁₀ Idet' i Dušia Ins Hertz leg[en]. Im Gedächtniß l Andenck[en] habe[n] l. behalt[en].

B 531₄₆ im [Gedächtniß] habe[n] Idet' i Dušia it: behalten.

Tai idioma – jos vientisa reikšmė 'atsiminti, laikyti atmintyje, įsidėmėti'³⁶ nesutampa su atskirai paimtų dėmenų leksinėmis reikšmėmis. Lyginant B nurodytas Biblijos eilutes visuose lietuviškuose Biblijos vertimuose, matyti, kad ši frazema ten nevirtota ir tik Brodovskis laisvą vokiečių žodžių junginį *Im Gedächtniß* (*Andencke[n]*) *haben, behalten* lietuviškai perteikė idioma, plg. neidiominius variantus Apr 1,3, Apr 3,8 ir dar Apr 3,10, esančius lietuviškuose Biblijos vertimuose:

B1735_{Apr 1,3} palaika, kas tamme parašyta
B1735_{Apr 3,8} ir mano žodi palaikai
B1735_{Apr 3,10} palaikai žodi mano kantrumo
NT1727_{Apr 1,3} palaika, kas tamme parašyta behalten, was darinnen gefchrieben ift
NT1727_{Apr 3,8} ir mano žodi palaikai und haft mein Wort behalten
NT1727_{Apr 3,10} palaikai žodi mano Kantrummo du haft behalten das Wort meiner Geduld'
BtNT_{Apr 1,3} laiko tatai kas toje ira parašijta
BtNT_{Apr 3,8} laikai žodi mano
BtNT_{Apr 3,10} laikai žodi kantrijbes mano
BNT_{Apr 1,3} ušlaika <pršt. atmen> kas tofų rafchita ira
BNT_{Apr 3,8} palaikai <←palaikiei> mano Sžodi
BNT_{Apr 3,10} palaikai <←palaikiei> Sžodi mano Kantribes

Frazema *idet' i dūšiq* artima Bretkūno Biblijoje vartotai *dėti širdina, dėti širdiespi* (BST Pat 22,17, Mok 7,3), atitinkančiai Lutherio Biblijos *zu Herzen nehmen*, Vulgatos *appone[n]e cor*³⁷. Panašų vokišką atitikmenį greta kitų Brodovskis pateikė ir B: *Idet' i dušia Ins Hertz leg[en]. Im Gedächtniß l Andenck[en] habe[n] l. behalt[en]* B 395₉₋₁₀.

Citatai artimų Biblijos frazeologizmų kategorijai priskirtina ir Ostermejerio prirašyta sentencija *Diews neweikus, alle atmenūs Gott Rache verzeucht oft, bleibt aber nicht auß[e]n* PR^o2r II₃₋₅³⁸, kurioje Dievas minimas kaip kantrus, neskubantis bausti, bet netinkamo elgesio neužmirštantis (plg. 6 pav.). Toks pat lietuviškas variantas yra B (1×), skiriasi tik vokiškas atitikmuo:

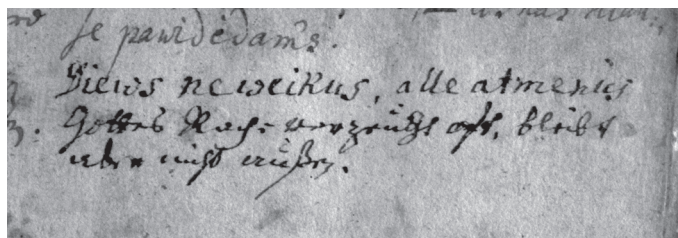
PR^o2r II₃₋₅ Diews neweikus, alle atmenūs Gott Rache verzeucht oft, bleibt aber nicht auß[e]n.

B 594₄₅₋₄₆ *Prov* Gott ift langmühtig aber auch gerecht. Diew's ne weikus alle atmennus.

³⁶ Plg. B 750₈: *Im Gedächtniß behalten. atminti. Atmintije palaikyti.*

³⁷ Apie ją žr. Eckert 2011, 22.

³⁸ Čia ir toliau Ostermejerio prieraišai žymimi pakelta raide <^o>, rašoma prieš lapo numerį.

6 pav. PR ^o2r II₃₋₅: Gotfrydo Ostermejerio įrašyta patarlė;
LMAVB RS: f. 137 – 1

Sąsają su Biblija galima atsekti remiantis situacijomis, paliudytomis keliose Biblijos vietose, tačiau artimiausia laikytina Nah 1,3, kur sakoma, kad „Kantrus yra VIEŠPATS, bet didis galybe; VIEŠPATS niekada nepalieka nenubausto kaltojo.“ Plg. ir Ps 145,8, kur Dievas laikomas atlaidžiu, neskubančiu pykti, taip pat Išm 15,1; Neh 9,17; JI 2,13; Jon 4,2 ir kt. Kaip atlaidus, bet reikalaujantis atpildo už nusižengimus Dievas minimas Ps 99,8. Anksčiausias lietuviškas frazeologizmo variantas, nors ir netapatus, užfiksuotas *Wolfenbüttelio postilėje* (1573):

WP 92r₄₋₅ panas Diewas neweikus bet ruftus attotaghis <←attote> angu maketaghis
ira wifsakias piktibes

Lietuviškuose Biblijos vertimuose Nah 1,3 verstas taip:

B1755_{Nah 1,3} Pons Diews yra kantrus ir didžōs ftiprybēs, po kurro akkiū ney wiens
yra nekalts

B1735_{Nah 1,3} Pons Diews yra kantrus ir didžōs ftiprybēs, po kurro akkiū ney wiens
yra nekalts

BST_{Nah 1,3} PONas ira pakenczans, ir didžos maces, po kurio akim wīsi kalti ira

Antroji frazeologizmo dalis visuose trijuose lietuviškuose Biblijos vertimuose atitinka 1546 metų *LB fur welchem niemand vnschuldig ift* (plg. 1532 metų *LB: vnd lefft nichts vngestraftt*) ir skiriasi nuo Vulgatos: *et mundans non facient innocentem*. Lietuviškas Ostermejerio frazeologizmas artimesnis Vulgatai ir 1532 metų *LB*.

LPP I 525–526 duomenimis, žinomi 54 patarlės variantai (*Dievas kantrus, bet nemarkšus; Dievas nespėrus, bet nemarkšus; Dievas neūmus ir nemarkšus: vienam nueidamas, kitam pareidamas* ir pan.), gyvojoje kalboje jie vartojami ir dabar.

Dauguma Biblijos citatoms artimų patarlių – svarbius gyvenimo principus teigiančios taisyklės, todėl gali būti laikomos maksimomis³⁹. Jų turinys nekelia didelių prieštaravimų, nėra atotrūkio tarp minties ir žodinės išraiškos, todėl jos nesunkiai išverčiamos iš vienos kalbos į kitą (netgi pažodžiui). Nuo konkrečios biblinės situacijos atitraukta jų versija – tiek lietuviška, tiek vokiška – liudija tautosakėjimą. Sunku

³⁹ Apie jas žr. Sauka ²2007, 263–264.

nustatyti, ar šios sentencijos į gyvąją vartoseną pateko per lietuviškus Biblijos vertimus, ar buvo išsiverstos iš vokiečių kalbos jau kaip patarlės ir tada pateko į rašytinius šaltinius. Tačiau neabejotina, kad tokios patarlės plito dėl to, kad buvo reikalingos visuomenei kaip argumentai sprendžiant konfliktus, švelninant įtampą arba tiesiog patikinant dėl bendrų vertybių ir sukeliant vieningumo pojūtį.

4. SITUACINIAI BIBLIJOS FRAZELOGIZMAI. Ir *PR*, ir *B* (3×) yra labai populiarūs patarlė, lietuviškuose ir lituanistiniuose Mažosios Lietuvos raštuose fiksuojama nuo XVI amžiaus pabaigos: *Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos*. Tai labai stabilus vienetas: tiek lietuviška, tiek vokiška patarlė (kai kur dvi) rašytiniuose šaltiniuose perteikiama beveik be ryškesnių pakitimų:

- PR* 2r I₁₋₄ {{Diew's dawē}} Dantis; Diew's dūs ir Dūnōs. {{Gott}} hat die 3āhne gegeben, Gott wird {{a}}uch Brodt geben. Gott wird keinen verhung[er]n laße[n].
- B* 595₁₋₂ *Prov* Gott wird keinen verhungern l. Gott hat die 3āhn gegeben, Gott wird auch Brodt geben. Diew's dawē Dantis, diew's dūs ir Dūnōs.
- RgM* 27₁₆₋₁₈ Diew's dawē Dantis, Diew's dūs ir Dūnos: Θεὸς δέδοκε ὄδοντας, Θεὸς δώσει καὶ ἀρτόν.
- BR* 108₁₉₋₂₀ Diewās dawē dantes, dōft ir dōnas: Gott hat gegeben 3āhne / wird auch geben Brod.
- LpPL*¹ 116₁₄₋₁₇ Diewas dawē dantis, Diewas dūs ir Dunas, GOtt hat 3āhne gegeben, GOtt wird auch Brodt geben. Diewui dangiaus <corr. daugiaus> rupkaip <corr. rup kaip> mums.
- LpPL* 293₁₂₋₂₉₄ Diewas dawē dantis, Diewas dūs ir Dūnas, Gott hatt 3āhne gegeben, Gott wird auch Brodt geben. Diewui daugiaus rup kaip mums.
- RPs* XIV₁₅₋₁₇ Dewas dawē dantes, Dewas dos ir dones, das ift: Hat GOtt 3āne gegeben / fo wird er auch Brodt geben.
- BP* II 399₁₁₋₁₂ Diewas dawē dantis / Diewas dūs ir dūna.

Kaip matyti iš pavyzdžių, pirmasis senuosiuose lietuviškuose raštuose ją pateikė Jonas Bretkūnas *Postilėje* (1591). Pamoksle, aiškinančiame Mt 6,24–34, jis komentavo Jėzaus Kristaus perspėjimą netarnauti pagonių dievybei Mamonai, Biblijoje siejamai su pinigais bei turtais, ir ragino pernelyg nesirūpinti materialiaisiais poreikiais. Pasitikėjimą Dievo valia Bretkūnas grindė Dievą tikinčių lietuvininkų žodžiais (plg. ir 7 pav.):

- BP* II 399₈₋₁₂ Diewas šmogui košnam dūft brangefni ir gerefni daikta / butent Giwata ir kuna / Tūgi Diewas šmogui dūs taipaiēg penukfchla ir ruba / kaip antai ir Lietuwnikas Diewui tikins faka / Diewas dawē dantis / Diewas dūs ir dūna.

Kiek anksčiau negu *Postilėje* ši patarlė buvo užfiksuota kaip prūsiška („recht Preuffisch“): 1583-iaisiais Leonhartas Thurneysseris (1531–1596) Berlyne išleistame veikle *Onomasticum und Interpretatio*, kuriame aiškino filosofų, medikų ir kitų autorių raštuose vartojamus svetimų kalbų žodžius bei posakius, prie žodžio *Deves* pateikė tokį:

Dirmiausēi ghis teipo bila. **W**sch sakau iu-
 mus / nerupinkites ape šiwata iusu / ka
 walgisit ir gersit / nei ape kuna iusu / ko
 wilkesite / er nedidesnis daiktas ira šiw-
 watas neigi walgimas / **I**r kunas neigi
 rubai ? Kaip kada tartu / kas dūst didesni ir branges-
 ni daikta šmogui / tas dūs ir mažesni alba tudesni.

Diewas šmogui kofnam dūst brangesni ir geres-
 ni daikta / butent šiwata ir kuna / **T**ūgi Diewas
 šmogui dūs taipaię penušchla ir ruba / kaip antai ir
Pietuwikas Diewui tikins saka / **D**iewas dawē
 dantis / **D**iewas dūs ir dūna.

Antro. **K**ristus draufdams rupesti pilwo / roda-
 mūmus wissēmus paušchezius pa dangumi / bito-
 dams **W**eisdekēt ant paušcheziu po dangumi / ghe
 nei seia nei piama / nei renta klūnūfna / o iusu **D**iewas
 dangūtēsis iostacziū pēt. **E**r tada ne iū dangiaus
 tus este neug anis / kaip kada **P**onas **K**ristus bilotu /
Ira kiek tūstancziū paušcheziū po dangumi letio-
 iencziū nielo nedirbancziū neigi rupinancziū / delei
 sawa passipenēghimo / o tacziū anis kofna diena
 ir akmirki randa ir gaura grūdeli / kirmelaitte alba
 litta koki daikta / isch kurio gal prilēsti / **B**et šmogus
 dang geresnis esti nei paušchet / tada ischnesos
Diewas

Thurneysser 141 *Deus: does dantes, Deus does geitka*: Diß ift recht Preuffifch geredt / vnd bedeutet fo viel / als / Giebt einem Gott Brot / fo gibt er jhm auch 3ehne darzu / damit ers beiffen kan⁴⁰.

XVII–XVIII amžiuje ja remtasi siekiant parodyti lietuvių kalbos giminystę su lotynų bei graikų kalbomis. Jonas Bėmas (Johann Behm, 1578–1648) Jono Rėzos *Psaltero Dovydo* (1625) pratarmėje ją įvardijo kaip lietuvišką ir norėjo pailiuustruoti, jog daugelis lietuviškų žodžių esą lotyniškos ir graikiškos kilmės. Po gero šimtmečio šią patarlę greta kitų pateikė ir Pilypas Ruigys *Meletemoje* (apie 1735) ja grįsdamas nuomone, kad lotynų, graikų bei slavų kalbos tam tikrais bruožais siejasi su lietuvių ir kad lietuviai galėtų suprasti kai kuriuos graikiškus posakius:

*RP*s XIV_{8–20} Wenn wir viel fonderbare wörter der Littawfchen Sprache betrachten / wird fuchs finden / daß fie eine gemifchte Sprach ift / aus andern Håuþtfprachen / vnd namentlich der Griechifchen vnd Lateinifchen Sprache herrührende / welches vnter andern auch aus der Littawen jhrem Sprichwort zu erfehen: *Dewas dawē dantes, Dewas dos ir dones*, das ift: Hat GOtt 3âne gegeben / fo wird er auch Brodt geben. Welcher der Griechifchen vnd Lateinifchen Sprache kündigung / wird befinden / daß die meiften wort aus dem Griechifchen vnd Lateinifchen jhren vrfprung nehmen.

RgM 27_{16–18} pleniſius certè, quam illud decantatum lituanorum: *Dievs dawē Dantis, Dievs dūs ir Dūnos*: Θεὸς δέδοκι ὀδοντας, Θεὸς δώσει καὶ ἄρτόν.

Patarlės populiarumą Mažojoje Lietuvoje liudija 1728 metais leidinyje *Erleutertes Preußen* (toliau – *ErP*) aprašytas faktas, kad Karaliaučiuje XVII amžiaus antroje pusėje ant sandėlio sienos buvęs užrašas:

ErP IV 257₁₁ Dievvs Davve Dantes, Dievvs Dos ir Dona

Jį pamatė religinis pabėgėlis iš Wormso Johannas Heinrichas Griesingeris, vos tik išlipęs iš laivo. Lietuviškai nesuprantančiam aplinkiniai pasakė, kad užrašas lietuviškas, ir paaiškinę vokiškai. Griesingeris paprašęs Dievo, kad patarlė išsipildytų, o vėliau pasakojęs, kad iš tiesų buvęs gausiai apdovanotas lietuviška duona⁴¹. Jis dirbo lietuvių precentoriumi Priekulėje, 1679–1685 metais – lietuvių kunigu Kretingalėje, 1685–1700 – diakonu Klaipėdoje⁴².

LPP I 519–520 užfiksuoti 139 patarlės variantai, 16 versijų (variantų grupių), rastų tiek raštuose, tiek užrašytų iš gyvosios kalbos. Būta šios patarlės atitikmenų sanskrito kalboje, todėl ji gali būti paveldėta iš indoeuropiečių prokalbės. Ši patarlė, paprastai sakoma norint nuraminti tuos, kurie dejuoja dėl nepriteklių, pernelyg rūpinasi rytdiena, dabar paplitusi slavų, germanų, baltų kalbose⁴³. Jos reikšmė artima Biblijos minčiai, kad Dievas pasirūpins žmogaus išgyvenimu. Ji vaizdžiai išreikšta Lk 12,22–32

⁴⁰ Thurneysser 1583, 141.

⁴¹ Žr. apie tai Jurgutis 1986, 427.

⁴² Moeller 1968, 30, 94.

⁴³ Grigas 1997, 141–148.

ir Mt 6,25–30, kur kaip pavyzdys minimi dangaus paukščiai, kurie nei sėja, nei pjauna, nei į kluonus krauna, bet Dievas juos išmaitina, ir lauko lelijos, kurios nei verpia, nei audžia, bet visuomet puošniai atrodo. Mt 6,31–34 sakoma: „Todėl nesisielokite ir neklausinėkite: ‘Ką valgysime?’ arba: ‘Ką gersime?’ arba: ‘Kuo vilkėsime?’ Visų tų dalykų vaikosi pagonys. Jūsų dangiškasis Tėvas juk žino, kad viso to jums reikia. Jūs pirmiausia ieškokite Dievo karalystės ir jo teisumo, o visa tai bus jums pridėta. Taigi nesirūpinkite rytdiena, nes rytojus pats pasirūpins savimi.“ Palankias sąlygas patarlei gyvuoti sudarė nusiraminingą teikianti Biblijos mintis apie palaikomą ir ateityje palaikysimą žmogų.

Su paskutiniu juo Biblijos teiginiu – Mt 6,34, kad rytdiena pernelyg rūpintis nereikia, gali būti siejama ir kita PR bei B (3×) patarlė *Gims Dienà, gims Dienai Maiftis. Vor morge[n] wird Gott forge[n]. Komt 3eit, komt raht* PR 5v I₁₋₃, semantiškai artima tik ką minėtajai apie dantis ir duoną:

PR 5v I₁₋₃ Gims Dienà, gims Dienai Maiftis. Vor morge[n] wird Gott forge[n]. Komt 3eit, komt raht.

B 594₄₃₋₄₄ *Prov* Vor Morgen wird Gott forgen Gim's Diena, gims Dienai Maiftis *vel* Komt 3eit komt rath.

Atkreiptinas dėmesys į vieną iš vokiškų jos atitikmenų, kuriame yra žodžiai *Gott, morgen, sorgen*. Jis lygintinas su Lutherio Biblija – LB Mt 6,34: *Darumb forget nicht fur den andern morgen / Denn der morgend tag wird fur das feine forgen*. Vis dėlto lietuviška patarlė gali būti traktuojama irgi tik kaip aliuzijos rezultatas – kaip patarlė, primenantį žinomą Biblijos vaizdinį ir susiejanti galimą vartojimo situaciją su panašaus pobūdžio mintimis. LPP I 502 užfiksuota 13 patarlės *Gims diena, gims dienai maistas* variantų, skiriamos dvi versijos (variantų grupės): 1) *Gims diena, gims dienai maistis* (12 var.); 2) *Bus diena – bus dienai ir maistas* (1 var.). Pirmoji variantų grupė būdinga Mažosios Lietuvos žodynams (*B, MŽ, NsŽ, MžŽ*), o vienas variantas užrašytas ir iš gyvosios kalbos (Alsėdžiai, Plungės r.). Variantas *Bus diena, bus dienai ir maistas* Vinco Mickevičiaus-Krėvės užfiksuotas Pasvalyje (*KrvP* I 304 (Ps), žr. taip pat ir *LKŽe* s. v. *maistas*). Plg. dar *Davė Dievas gyvastį, duos ir žyvastį* (6 var., 4 versijos, visi variantai iš gyvosios kalbos LPP I 516); *Dievas davė šiandien, duos ir rytoj* (4 var., 2 versijos, visi variantai iš gyvosios kalbos LPP I 522); *Jei Dievas laikys, tai ir maitys* (21 var., 7 versijos LPP I 540).

Šių dviejų Brodovskio užrašytų patarlių funkciją galima įvardyti kaip psichologinio komforto teikimo, arba psichoterapinę: konkrečiais vartojimo atvejais jomis gali būti sušvelninama įtampa, paguodžiama ar pasiguodžiama, apmaldomas rūpestis, taigi teikiamas psichologinis komfortas⁴⁴.

Ostermejeris yra užrašęs patarlę *Diaws ne žur i Aroda*, kuri apibūdina situaciją, kai šeimoje dažnai gimsta vaikai, nors gyvenama neturtingai. Ankstesniuose lietuviškuose ir lituanistiniuose šaltiniuose ji nerasta, taigi veikiausiai užrašyta iš gyvosios kalbos, juo labiau kad pateikta be vokiško atitikmens, tik paaiškinta reikšmė. LPP I 526

⁴⁴ Apie šią funkciją žr. Zaikauskienė 2010, 99–100.

tėra užfiksuotas tik šis variantas. Nors patarlėje minimas Dievas, tačiau tiesioginio ryšio su Biblijos tekstu šiuo atveju nėra, patarlė tik suponuoja Dievą kaip žmogaus gimimo lėmėją, gyvenimo tvarkytoją:

PR ⁰1v II₃₋₆ Diews ne žūr i Aroda fagt man, wen im Ehefande die Kinder häufig koñen, und doch wenig Brodt ift

PR palyginti nemažai patarlių ir net mįslių, kuriose minimas Dievas, Viešpats, pranašas ir dvi dvasinės būtybės: angelas bei velnias. Žodis *Dievas* 40 lapų rankraštyje randamas 40x, *Viešpats* – 2x (frazologizmai su *Viešpats* jau pateikti 2 skyriuje), *prarakas* – 1x, *velnias* – 2x, *angelas* – 1x. Su Biblijos realijomis gali būti siejama dar ir *pekla* ‘pragaras’ – 2x, *griekas* ‘nuodėmė’ – 3x. Šie žodžiai yra tokiose PR vietose:

<i>Dievas, Viešpats</i>	<i>Angelas, griekas, pekla, prarakas, velnias</i>
Dievas (40) sm.: nom. sg. Diew’s 1v I ₁₅ 2r I ₁ 2r I ₅ 2r II ₁ 11v II ₅ 25r I ₆ 25r I ₇ 25r I ₇ [Diew’s] 2r I ₁ diew’s 9r I ₁ Diews ⁰ 1v II ₃ ⁰ 2r II ₃ 40v I ₁ * gen. sg. Diewo 1r I ₄ 1v I ₁₀ 1v I ₁₃ 1v II ₁ 22r I ₁₉ 30r I ₉ 30r I ₁₂ 32r I ₁₂ * dat. sg. Diewui 2r I ₇ 2r II ₆ * acc. sg. Diewā 27v I ₉ * instr. sg. Diewu 19r I ₁₀ 19r I ₁₂ 24v II ₁₆ * voc. sg. Diew’ 39r I ₄ [Diewe] 1r I ₁ Diewe 1r I ₄ 1r I ₆ 1r I ₉ 1r I ₁₆ 1r II ₁ ⁰ 1r II ₅ 1v I ₁ 1v I ₃ 1v I ₆ 1v I ₈ 31v II ₁₁	angelas (1) sm.: nom. sg. Angels 12r II ₁ griekas (3) ‘nuodėmė’ sm.: nom. pl. Griekai 30v II ₁ * gen. pl. Grieku 9r I ₂ * instr. pl. Griekais 21r I ₃ pekla (2) ‘pragaras’ sf.: nom. sg. Pékla 21r I ₃ * gen. sg. Peklos 9r I ₂ prarakas (1) ‘pranašas’ sm.: instr. sg. Prároku 27r II ₂ velnias (2) sm.: nom. sg. Weln’s 12r II ₂ * instr. pl. Welnais 21r I ₃
Viešpats (2) sm.: nom. sg. Wiefšpat’s 29v I ₄ 29v II ₅	

Radus šiuos žodžius, kyla minčių apie galimas sąsajas su Biblija, tačiau išankstines prielaidas kartais tenka atmesti. Štai PR yra 14 linkėjimų ir prašymų, prasidedančių kreipiniu *Dieve*: *Dieve duok* (9x), *Dieve nemieruok* (1x), *Dieve neročyk* (1x), *Dieve pagirk* (1x), *žėlėk Dieve* (1x), *Dieve padėk* (1x, pastarasis mįslėje, ne pradžioje). Biblijoje irgi daug kreipinių į Dievą, ypač Psalmyne, poetinių šlovinimo giesmių rinkinyje, sukurtame X–VI a. pr. Kr., turinčiame įvairaus turinio psalmių – Dievo šlovinimo, dėkojimo, prašymo, kalčių išpažinimo, pranašavimo⁴⁵.

Formule *Dieve duok* PR prasideda devyni linkėjimai ir prašymai (vienas iš jų įrašytas Ostermejerio PR ⁰1r II₅₋₁₁) ir nors juose minimas Dievo vardas, tačiau turinys nereliginis – jis susijęs su juos sukūrusio visuomenės sluoksnio (valstietijos) praktine veikla bei poreikiais. Kai kurie linkėjimai ir prašymai turi humoristinį atspalvį, rodo ironišką žvilgsnį į perdėtą kai kurių dalykų vertinimą, plg.:

PR 1r I₁₋₃ {{Dieve dūk! iß}} Oßkos {A}wélę iß Kiaules Ku{{me}}lę. {{Gott gebe!}}
daß es möge wahr werde[n] {{was}} geredet wird.
B 1045₈₋₉ Diewe dūk! iß Oßkos Awele, iß Kiaules Kuméle. Gott gebe! daß es möge
wahr werd[en], was geredet wird.

⁴⁵ Biblija 1999, 608.

- PR 1r I₄₋₅ Dieve dūk! iš tawo Burnôs i Diewo Aufi. Gott fpreche Amen dazu.
- B 925₂₅₋₂₆ *Prov* Dieve dūk! iš tawo Burnos i Diewo Aufi Gott fpreche Amen dazu.
- C II 1123 I₇₋₁₁ Dieve dūk iš tawo Burnôs i Diewo Aufi: Ita dicunt Litvani, q[uan]do aliq[ui]d boni ipfis apprecamur: Gott gebe es. Gott erhöre deinen Wunsch.
- PR °1r II₅₋₁₁ Dieve dūk wienam gimt, alle ne wienam dirbt. Gott {la}ße jeden allein gebohren werden; aber keinen allein arbeiten d. i. ohne Arbeiter (Kinder und Gefinde) befehlt keine Wirthschaft.
- RgB 87₅₋₆ Dieve dūk, wienam gimt', ne wienam būt': Ohne Gefind ist ein schlechtes Leben.
- OG 151₂₁₋₂₂ Dieve dūk wienam gimt', alle ne wienam būt' Gott laße mich allein gebohren werden, aber nicht allein feyn, leben.
- PR 1v I₁₋₂ Dieve dūk! Pawyda, ne kai' Nufkunda. Ich wil lieber Neyd als Barmhertzigkeit.
- B 943₄₋₅ *Prov* Dieve dūk Pawyda ne kai' Nufkunda. Ich wil lieber Neid als Barmhertzigkeit.
- RgM 84₁₀₋₁₁ Dieve dūk Pawidi, ne nufkunda. Da Deus invidiam (pati) non misericordiam.
- PR 1v I₃₋₅ Dieve dūk! wjzutu, ô pinnigutu. Der Gaftgeber liebt mehr den Beutel, als die Kleydung des Gaftes
- B 965₄₈₋₄₉ Dieve dūk! wjzutu, o pinnigutu. Der Gaftgeber liebt mehr den Beutel, als die Kleydung des Gaftes.

LPP I iš gyvosios kalbos užfiksuota daug patarlių, prasidedančių *apsaugok, Dieve; duok, Dieve ar Dieve, duok; Dieve, padėk*, kurios taip pat turi humoristinį atspalvį, plg. *Apsaugok, Dieve, nuo kumelės spiriančios ir bobos sergančios* (1 var. iš Laukuvos, Šilalės r., LPP I 356); *Apsaugok, Dieve, nuo maro, bado, vainos ir bobos nespakainos* (17 var., 7 versijos, visi variantai užrašyti iš gyvosios kalbos); *Ar duok, Dieve, sveikatą, ar tą pačią atimk* (4 var., 2 versijos, užrašyta iš gyvosios kalbos); *Dieve, duok iš ožio pieno, iš gaidžio kiaušinių* LPP I 529; *Dieve, duok jam dangų, ale tegu tę jį rango* (2 var. LPP I 432); *Dieve, padėk, tinginy, pabėk* (9 var., 3 versijos, visi variantai iš gyvosios kalbos LPP I 530) (daugiau patarlių su pradžios *duok, Dieve* žr. LPP I 536–537).

Ikirikščioniškuoju laikotarpiu prašymai, linkėjimai, aukojimo formulės, maldos ir kiti tekstai, kuriais kreiptasi į dievybes, priklausė bendram ritualinių tekstų klodui. Manoma, kad nemažą dalis senųjų maldų susiliejo su krikščioniškomis nekanoninėmis maldomis, o kai kurios ilgainiui virto užkalbėjimais, palinkėjimais, sakomais šeimos ar metinių švenčių proga, ar net patarlėmis⁴⁶, taigi iš tikėjimo perėjo į magijos sritį.

Prašymas su kreipiniu *Dieve padėk* PR ir B (3×) yra netgi mįslėje, turinčioje seksualinių užuominų:

⁴⁶ Balsys 2008, 266.

PR 39r I₃₋₅ Gul Župone, ateit Kunig's, paffikrata Bukfos, Diew' padék'. R Žagre, Iauczei be[ÿ] {Ar}tójis.

B 681₃₄₋₃₅ *Ænig* Gul Župone, ateit Kunigs, paffikrata Bukfwas, Diewe padek. R Žágre, Iauczei beÿ Artójis.

Dievo vardas *PR* ir *B* įtrauktas į tris minkles – palyginti sąmojingą ir žaismingą sakytinės tautosakos žanrą, kurį sudaro klausimai ir atsakymai. Minklėms būdinga klausimais klaidinti klausiamąjį – jis verčiamas galvoti apie sudėtingesnius dalykus, o atsakymai būna paprasti, bet netikėti. Vienoje *PR* ir *B* (2×) minklėje klausama, kuo vardu Dievas:

PR 11v II₅₋₇ Kū Wardu Diew's? R Wallÿs jis butent ir prafta ir Karalu fuwala.

B 596₅₋₆ *Ænig* Ko Wardu Diew's? R Wallÿs, jis butent prafta ir Karalu fuwála.

Mažai tikėtina, kad XVIII amžiaus pirmoje pusėje dar menko bendrojo ir religinio raštingumo visuomenei galėjo būti žinomas Dievo vardas *Jahvè* arba *Jehova*, užfiksuotas Senajame Testamente. Juo labiau kad hebrajų jis nebuvo garsiai tariamas ir keičiamas vardu *Adonai*, o lietuviškose Biblijose keistas į *Ponas*, vėliau į *Viešpats* ir visas žodis rašytas didžiosiomis raidėmis (žr. Iš 3,14, Įst 6,20–24, Iz 42,8 ir kt.)⁴⁷. Suprantant Dievą pagal krikščionių teologijoje priimtą Švenčiausiosios Trejybės dogmą, dar galimi ir vardai *Jėzus*, *Kristus*. Tačiau akivaizdu, kad minklės įminime duotas Dievo vardas *Valys* parentas ne Biblija. Po įminimo yra paaiškinimas, kad jis suvalo žmogų – ir paprastą, ir karalių. Taigi jo funkcija turėtų būti išreiškiama žodžiu *suvalyti*, kurio reikšmė artima dabar perkeltine laikomai 'paimti, pasiimti iš gyvenimo (apie mirtį)' (plg. *LKŽe suvalyti* 5). Ji sietina su dviem tiesioginėmis reikšmėmis: 'nuimti, suvokti, sudoroti derlių' ir 'surinkti, sunešti, sutvarkyti'⁴⁸. Minėtą perkeltinę reikšmę 'paimti, pasiimti iš gyvenimo (apie mirtį)' išpopuliarinti ir susieti su Dievu galėjo giesmynai bei maldynai. Kleino giesmyne ir maldyne *suvalyti* vartojamas reikšme 'pa(s)imti po mirties savo globon', plg.: *Walle teftojos Wiešpaties / Ar gywa jis mane laikys / Ar fuwalyš / Iis abejeip gerray darys KING 413₁₇₋₂₀; Kristus Iūs ganyti Nor / ir fuwallyti Dušes karalyšten / Angelū draugysten KING 4₅₋₈; užftok jį poakkim Tėwo danguje / ir fuwalyk tenay jo dušéle KIM 164(162)₁₀₋₁₂ ir pan.*

Minklėje vardas *Valys* sukurtas pagal analogiją su ikikrikščioniškųjų lietuviškų dievų vardais, kurie paprastai atspindėjo jų veiklos sferą, plg. *B* senųjų dievų nomenklatūroje duotus teonimus: *Bangputtis B 598₉*, *Drebkullÿs B 598₁₆*, *Jawinne B 598₂₅*, *Girriftis B 598₇*, *Žwaigzdunk's B 598₁₈* ir kt.

Tiek mįslėse, tiek minklėse įprasta derinti nesuderinamus dalykus, vienas kitam prieštaraujančius jų požymius bei ypatybes⁴⁹. *PR* minklėse su žodžiu *Dievas* paradoksas atsiranda dėl per drąsaus derinio arba itin neįprasto klausimo, plg.:

47 Keturiolios hebrajų raidės יהוה – *JHVH* (hebr. *jahveh* 'jis yra') Europos kalbose skaitomos įvairiai – lietuvių kalboje dažniausiai *Jahvè* arba *Jehova*.

48 *B suvalyti* ir vartojamas dviem reikšmėmis: 'nuimti, suvokti, sudoroti derlių' arba 'surinkti, sunešti, sutvarkyti'.

49 Sauka ²2007, 276–280.

- PR 40v I₁₋₃ Ka Dievs ne tur R Aukštėfno fawe arba Wyrefno ρ
 B 596₂₋₃ Enig Ka Diew's ne tur? R Aukštėfno fawe arba Wyrėfno.
 PR 9r I₁₋₂ {Ka} Kašėle tur', nei diew's ne tur. {R} Grieku beų Peklos.
 B 877₃₂ Enig Ka Kašėle tur, nei Diew's ne tur R Grieko beų Pėklės

Klausimai tarsi prieštarauja įprastai sampratai apie Dievo visagalybę, bet atsakymai jo galios nekvestionuoja. Priešingai, pirmosios minklės atsakymai patvirtina pagrindinę krikščionybės kaip monoteistinės religijos dogmą apie vieną aukščiausiąjį visagalį Dievą, o antriosios – Biblijoje daugelyje vietų nurodomą negalimą jo sąsają su bet koku nusidėjimu. Antroje minklėje esančios religiniams lietuvių raštams būdingos sąvokos *griekas* ir *pekla* taip pat rodo ją esant neabejotinai krikščioniškojo laikotarpio kūriniu. Abi šios minklės primena katekizmuose klausimų ir atsakymų forma pateikiamą krikščioniško tikėjimo pagrindų mokymą. Skirtingai nei įprastose objekto minklėse, kur atsakymas nurodo nesudėtingus valstietiškos aplinkos objektus (gaminius ar žmogaus sukurtus, gamtos reiškinius, laiko sąvokas), šiose sprendimas nukeliamas į tikėjimo pažinimo sferą.

Vienoje krikščioniškojo laikotarpio mįslių minimas angelas ir velnias – dvi bibliinės priešybės, tapatinamos su gerosiomis ir piktosiomis dvasiomis. Angelo paminėjimas neleidžia velnio sieti su senovės lietuvių mitologine figūra – požemių dievu Velinu ar Velniu, kuris įsigalint krikščionybei buvo sutapatintas su Dievui nepaklususiu ir iš dangaus išvarytu angelu – Šėtonu. Mįslėje konstruojama priešprieša tarp angelo kaip tobulo Dievo kūrinio ir velnio kaip degradavusio angelo. Siekiant efekto, tikslingai derinami ne tik kontrastiški veikėjai, bet ir veiksmai – kuriamas skridimo ir kritimo vaizdas:

- PR 12r II₁₋₂ Lėkiau kaip Angels, pūlau kaip Weln's R. Schnee od[er] Reg[en] &c:
 B 410_{pršt.} Enig Lėkiau kaip Angel's pūlau kaip Weln's. R Schnee od[er] Reg[en].

Mįslės įminimas, žinoma, nesusijęs nei su Dievui ištikimosiomis, nei su maištingosiomis dvasiomis. Tai įprasti, objekto mįslėms būdingi meteorologiniai reiškiniai: sniegas arba lietus. Būtiną mįslės elementą – paradoksą čia sudaro panašumo asociacijos tarp tolimų dalykų. Skridimo siejimas su Dievui ištikimu angelu, o kritimo – su nusidėjusiu atitinka Biblijos vaizdinius (plg. Ps 8, 2.6–7, Ps 138,1, 1 Pt 5,8–9). Tai viena iš mokomąją bei auklėjamąją funkciją turinčių PR ir B (2×, *Blv 1×) mįslių.

Nuodėmių minėjimas ir velnio siejimas su pragaru kaip krikščioniškojo tikėjimo realijomis matyti ir šioje patarlėje:

- PR 21r I₃ Swiet's Griekais, Pėkla Welnais pereit.
 B 723₃ ir pršt. Prov Swiet's Griekais, Pėkla Welnais pereit'.

Ji rodo jau perprastą sąsają tarp nusidėjimo (paprastai vienam iš Dešimties Dievo įsakymų) ir pragaro kaip amžinosios bausmės vietos (ugnies pragaro, ugnies ežero, amžinosios ugnies, amžinojo kentėjimo), kuri pagal Bibliją skirta visų pirma velniams ir tiems, kurie atmeta Jėzų Kristų (plg. Mt 25,41–46, Apr 20,10–15). B ši patarlė pa-

teikiama žodyno straipsnyje *Hölle*. Sąvokos *griekas* bei *pekla* ir čia liudija Biblijos ir krikščioniškųjų dogmų pažinimu paremtą patarlės semantiką.

Analizuojant frazeologizmus su žodžiu *Dievas*, kartais sunku pasakyti, kuriam laikotarpiui – ikikrikščioniškajam ar krikščioniškajam – jos priskirtinos ir ar apskritai gali būti paremtos Biblija kaip krikščioniškųjų dogmų pagrindu. XVIII amžiuje *Dievo* sąvoka, kaip ir sąvoka *velnias*, jau galėjo būti įgavusi krikščionišką prasmę, tačiau kai kurios patarlės ir priežodžiai su šiomis sąvokomis gali būti išlaikiusios ir ikikrikščioniškosios pasaulėjautos relikto. Lietuvių tautosakoje dalis senųjų dievų funkcijų buvo priskirta krikščionių Dievui, bet patarlėse galėjo būti minimas ir senasis indoeuropiečių Dievas, su krikščionių religija neturintis nieko bendro⁵⁰. Jau sakytą, kad tarptautinė patarlė *Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos* gali būti vertinama ir kaip aliuzija į Biblijos Lk 12,22–32, Mt 6,25–30, Mt 6,31–34, o štai turintį ir duodantį Dievą suponuojanti kita patarlė kartu įtraukia ir ikikrikščioniškuosius lietuvių dievus, parodydama jų funkcijas:

- PR 25r I_{6–11} Tu ne Diew's ne dūfi, tu ne Láime ne lemfi, tur Diew's, žáda Diew's, Buba Deiwis. Was unfer Herr Gott gönt, das ka[n] S. Peter nicht wehre[n]. Was Gott befchert, bleibt unverwehrt.
- B 227_{11–14} Was Gott befchert, bleibt unverwert. Was unfer Herr Gott gönt, das kan S Peter nicht wehren. Tu ne Diew's ne dūfi, tu ne laume <←laime>, ne lemfi, tur Diew's, žada Diows, buba Deiwis.
- B 269₄ ir pršt. Was Gott befchert bleibt unverwehrt / Was unfer H[er]r Gott gönt, das ka[n] S. Peter nicht wehre[n]. Tu ne Diows ne dūfi, tu ne Laume ne lemfi, tur Diew's, žada Diew's, buba Deiwis.

Nors vokiški atitikmenys orientuoja į krikščioniškąją Dievo sampratą, ypač pirmasis, sakantis, ką Dievas leidžia, to šv. Petras negali uždrausti, tačiau lietuviškoje PR patarlėje greta Dievo minima Laimė kaip žmonių likimus lemianti deivė⁵¹ ir Deivis kaip griaudėjantis (bubantis) Dievas (Perkūnas). Jų sugretinimas gali liudyti arba senojo baltiškojo ir krikščioniškojo tikėjimo sinkretizmą, arba patarlė traktuotina kaip atėjusi iš ikikrikščioniškojo laikotarpio apskritai⁵². Antrasis variantas atrodo labiau įtikinamas. Patriarchato laikais Laimos ir Laimės vietą skiriant likimą ir tvarkant

50 Plg. Vėlius²2011, 86; Dundulienė 1990, 14–17.

51 Atitinkamoje B patarlėje yra *Laume* B 269₄ ir pršt. ir *laume* <←laime> B 227_{11–14}. Tai, kad B *laume* taisyta iš *laime*, liudija, kad šios dvi dievybės tuo metu nebuvo aiškiai skiriamos. Lietuvių mitologinėje tautosakoje žmogaus likimo ir sėkmės deivės vadinamos keliais vardais: *Laimė, Laima, Dalia, Ščėstis, Talentas, Deivė* ir *Laumė* arba *Lauma* (Vėlius²2011, 71–86). Dėl kai

kurių funkcijų panašumo gimimo deivė Laima painiojama su gyvenimo prižiūrėtoja Laimė, neretai maišoma ir su Laume (Dundulienė²2008, 51); apie jų funkcijas žr. Ostermeyer 1775, 15, 47, 20–21.

52 LPP I 565 duomenimis, ši patarlė daugiau niekur neužfiksuota; pateikiamas tik vienas variantas iš B 227 (t. y. tik su *Laume* ir sutrumpintas: *Tu ne Diew's ne dūfi, tu ne laume ne lemfi*), nors vien Brodovskis užfiksavęs tris (ir su *Laimė*, ir su *Laume*).

žmonių gyvenimą užėmė Dievas ir net Mėnulis⁵³. Patarlės ir priežodžiai Brodovskio užrašyti XVIII amžiaus pirmoje pusėje, tačiau gyvojoje kalboje funkcionavo, be abejo, daug anksčiau, kai dar buvo garbinami senieji dievai, kai senasis lietuvių tikėjimas gyvavo kaip žemdirbiškosios gyvensenos ir pasaulėvokos sistema.

Panaši problema iškyla vertinant ir kitas *PR* bei *B* patarles, kuriuose minimas Dievas kaip žmogų saugantis, jam negalima prieštarauti, jam padedant lengva dalyti:

PR 2r II₆₋₇ Dievui waktórant ir žmogus tur waktotis.

B 596_{pršt.} Dievui waktórant ir žmogus tur waktotis.

PR 19r I₁₂₋₁₃ Su Diewu negali bartis. Wer kan wieder Gott.

B 595_{pršt.} Wer kan wieder Gott Su Diewu negali bártis.

PR 19r I₁₀₋₁₁ Su «←Sa» Diewu gér' dalýt' Mit Gott ift gutt theilen.

B 595_{pršt.} Mit Gott ift gut theilen Su Diewu ger dalýt'.

Aliuzijų į Bibliją galima ieškoti ir čia, pavyzdžiui, mintis apie saugantį Dievą randama Psalmyne (Ps 121,5, Ps 121,7–8, Ps 145,20), plg. dar ir Est 13,2, Joz 24,17 ir kt. *LPP* I 534 užfiksuota *Dievui saugojant ir žmogus turi sergėtis* (8 var., 2 versijos, pirmoji – *Dievui vaktuojant ir žmogus tur[i] vaktuotis* (7 var.) – tik iš Mažosios Lietuvos žodynų ir Krėvės iš gyvosios kalbos, o antroji – *Dievui bevaktuojant, vaktuokis ir tu* (1 var.) – Krėvės iš gyvosios kalbos). Plg. ir patarlę *Atsargų ir Dievas saugoja* (32 var., 9 versijos) *LPP* I 512–513.

Antroji patarlė *Su Dievu negali bartis*, pirmą kartą užfiksuota Brodovskio, vėliau plito daugybe variantų. *LPP* I 562–563 pateiktas 51 patarlės *Su Dievu nesibarsi* variantas (10 versijų), nemažai jų užrašyta iš gyvosios kalbos, pavyzdžiui, *Su Dievu nesibarsi ir nesitarsi*, *Su Dievu nesipeši* – iš Jonišio, *Su Dievu nesprovoši* – iš Lazdijų, *Su Dievu provos nekelsi* – iš Biržų ir pan.

Trečioji *PR* ir *B* patarlė *Su Dievu ger dalyti* kelia šiek tiek abejonių dėl užrašymo tikslumo. *LPP* I 536–537 iš gyvosios kalbos pateikiami variantai su sangražine veiksmožodžio forma *dalytis*, plg. *Duok, Dieve, su Dievu dalytis, ne su žmonėmis* variantus, ypač *Su Dievu gerai dalytis*, kuri aiškinama taip: ką žmogus pasisėja pats, tai tik „su Dievu dalijas“, t. y. nereikia niekam atiduoti. Tai palyginti reta patarlė (užfiksuoti 7 var., 3 versijos). Variantas *Su Dievu ger dalyti* gali būti siejamas su Mk 6,34–44, Mk 8,1–8, Jn 6,1–13: čia pasakojama apie Jėzaus Kristaus palaimintus kelis kepalus duonos ir kelias žuvis, kurias jo mokiniai padalijo tūkstančiams žmonių.

Galiausiai reikia paminėti dar keletą frazeotekstemų, kurios į *PR* pateko kaip citatos iš rašytinių šaltinių – jos priklauso tam pačiam ryškesniu rudu rašalu įrašytam, su *KIC* ir *KIG* siejamam vėlesniųjų įrašų sluoksniui. Šios frazeotekstemos irgi turi tam tikrų sąsajų su Biblija, tačiau vertintinos tik kaip aliuzijos, kaip Biblijos turinio suformuoti ir lietuvių raštijoje, ypač žodynuose ir gramatikose, plitę vienetai:

⁵³ Dundulienė 2008, 69.

- PR 1v II₁₋₂ Diewo Sunus Źmógumi giṁe. Gottes Soh[n] ift Menfch gebohre[n].
 B 595₃ Gottes Sohn ift Menfch gebohren Diewe <corr. Diewo> Sunus Źmogumi
 gimme.
- KIC 109₁₇₋₁₉ Diewo funus Źmógumi giṁe / GOTTes Sohn ift Menfch geboren
 KIG 161₅₋₆ Diewo Sunus Źmogumi užgimme / Filius DEI homo natus eft
 HG 335₉₋₁₀ Diewo Sunus Źmogumi užgimme GOTTes Sohn ift Menfch gebohren.
- PR 3r I₈₋₉ Dūtas, fuftas mum's efti Mokintoju, er ift uns Źum Lehrer gegeb[en],
 gefendet.
- B 860₁₁₋₁₂ Er ift uns Źum Lehrer gegeb[en], gefendet Dūtas / Suftas mum's efti
 Mokitoju.
- KIC 109₉₋₁₀ Dūtas / fuftas mums efti Mokintoju / er ift uns Źum Lehrer gegeben,
 gefendet
- KIG 160₃₁₋₁₆₁₋₂ fuftas / dūtas mums efti Mokŷtoju / miŷŷus, datus nobis eft in Doctorem.
 C II 419₂₃₋₂₄ ir pršt. Suftas mums yra Mokintoju: Ift uns Źum Lehrer gefchickt.
- PR 22r I₁₉₋₂₀ Sŷwentas Diewo Źódis. Das Heilige Wort Gottes.
 B 654₄₅ [Heili]ge Wort Gottes Sŷwéntas Diewo Źódis
 KIG 145₁₄₋₁₅ ŷwentas Díewo Źodis fanctum DEI verbum
 HG 329₁₅₋₁₆ ŷwentas Diewo Źodis das heilige Wort GOTTes.
- PR 27r II₁₋₂ Wadinna, ŷaukia, pramen ji Práraku. Mañ neñet ih[n] eine[n] Prophet[en].
 *Blv 233≥LKŽk Waddinna, ŷaukia, pramenn ji Praraku. Mann nennt ihn einen Propfe-
 ten <corr. Propheten>
- KIC 109₄₋₆ Wadinna / ŷaukia / pramen ji Práraku / man nennet Ihn einen Propheten
 KIG 160₂₅₋₂₆ wadinna ji Práraku / vocant ipŷum Prophetam
 HG 335₄₋₅ wadinna ji Práraku ŷie nennen ihr einen Propheten.
- PR 30v II₁₋₃ Wiŷfi wiŷfŷ Źmonŷ Griekai bus fuditi. Es werde[n] alle aller Menfch[en]
 Sünden gerichtet.
- B 63₁₇₋₁₈ Wiŷfi wiŷfŷ Źmonŷ Griekai bus fuditi. Es werd[en] alle aller Menfchen
 Sünden gerichtet.
- KIG 145₁₅₋₁₆ wiŷfi wiŷfŷ Źmonŷ griekai bus fuditi / omnia omnium hominum pec-
 cata iudicabuntur.
- HG 329₁₆₋₁₇ wiŷfi wiŷfŷ Źmonŷ Griekai bus fúdit, alle Sünden der Menfchen ŷollen
 gerichtet werden.

Šie PR vienetai gali būti traktuojami ir kaip laisvieji žodžių junginiai bei sakiniai, tačiau remiantis plačiaja frazeologizmo samprata, dėl dažno kartojimosi priskirtini Biblijos frazeologizmams – situacinių frazeologizmų kategorijai. Jie čia pateikti norint parodyti galimas įvairaus lygmens sąsajas su Biblijos tekstu ir populiarumą XVIII amžiaus pirmos pusės lituanistikos šaltiniuose.

5. IŠVADOS. Jokūbo Brodovskio sudaryto rankraščinio patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinio *Litauische Sprichwörter und Rätsel* (LMAVB RS: f. 137 – 1; PR) makrostruktūroje Biblijos frazeologizmai (suprantami plačiąja prasme) sudaro nedidelę dalį. Biblijos frazeologizmai, prilygstantys citatoms, imti iš vokiškos Danieliaus Kleino gramatikos *Compendium Litoanico-Germanicum* (1654; KIC). Jie įrašyti ne pirminiame rankraščio sluoksnyje, bet vėliau, pildant iš gyvosios kalbos užrašytas patarles ir priežodžius, taigi Brodovskis iš pradžių neturėjo tikslo jų fiksuoti. Kleino pavyzdžius jis suvokė veikiausiai kaip tipiškus ir mokslškai pagrįstus faktus, galinčius iliustruoti lietuvių kalbos vartoseną. Biblijos citatos PR makrostruktūros kontekste – tai literatūrinės kilmės frazeologizmai, perimti iš rašytinio šaltinio.

Antra Biblijos frazeologizmų patekimo į PR kryptis – užrašymas iš gyvosios kalbos. Tai citatoms artimi, bet be Biblijos nuorodų pateikti vienetai, ypač tie, kurie Brodovskio žodyno *Lexicon Germanico-Lithvanicom et Lithvanico-Germanicum* (B) vokiečių–lietuvių kalbų dalyje duoti su santrumpa *Prov.*, skirta patarlėms ir priežodžiams žymėti. Nors jie turi daugiau ar mažiau tikslų atitikmenį Biblijos tekste, bet Brodovskis juos interpretavo ne kaip Biblijos citatas, o kaip sakinines tautosakos žanrą. Situaciniai Biblijos frazeologizmai, neturintys Biblijoje tiesioginio atitikmens, o tik atspindintys tam tikrą jos situaciją (su Biblija siejami tik kaip aliuzijos), taip pat prilygsta sakinines tautosakos žanrams (mažosioms tautosakos formoms) ir atlieka jiems būdingas funkcijas.

Citatoms artimi ir situaciniai Biblijos frazeologizmai išryškina Biblijos situacijas, kurios XVIII amžiaus bendruomenei buvo aktualios ir galėjo duoti akstiną frazeologizmams atsirasti: Gal 6,4–5, Apd 9,5, Dan 2,21, Lk 12,22–32, Mt 6,25–34, Mk 6,34–44, Mk 8,1–8, Jn 6,1–13 ir kt. Tie vienetai, kuriuose minimos Biblijos dvasinės būtybės angelas ir velnias, taip pat pragaras (slavizmas *pekla*), nuodėmė (slavizmas *griekas*), pranašas (slavizmas *prarakas*) neabejotinai atsiradę krikščioniškuoju laikotarpiu. Jie liudija ir socialinę bei kultūrinę juos vartojusios bendruomenės aplinką. Kai kurie frazeologizmai, kuriuose minimas Dievas, gali būti laikomi ir ikikrikščioniškojo tikėjimo reliktu.

PR – Švietimo epochos šaltinis, liudijantis jos idėjų įtaką visuomenės sąmonei, pripažintą meninę tautosakos vertę, dėmesį krašto kalbai, kultūrai, istorijai, tačiau yra ne mažiau svarbus ir religijos istorijai Mažojoje Lietuvoje tirti. Citatoms artimi ir situaciniai Biblijos frazeologizmai rodo tikėjimo krikščioniškomis dogmomis įsitvirtinimą XVIII amžiaus bendruomenės sąmonėje.

Literatūra ir šaltiniai:

ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2011: „Rankraščinio šaltinio *Litauische Sprichwörter und Rätsel* atribucija“, *ALt* 13, 39–72.

- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2012: „Gotfrydo Ostermejerio prieraišai Jokūbo Brodovskio rankraščiuose: *Litauische Sprichwörter und Rätsel* ir *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum*“, *ALL* 57, 23–51.
- ALEKNAVIČIENĖ, ONA, 2014: *Jokūbo Brodovskio patarlių, priežodžių ir mįslių rinkinys* Litauische Sprichwörter und Rätsel. Monografija, kritinis leidimas su faksimile ir indeksais, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- B, *Blv – [Jokūbas Brodovskis,] LEXICON GERMANICO=LITHVANICVM ET LITHVANICO=GERMANICVM Darinnen fo wohl die Vocabula Biblica Veteris et Novi Testamenti, als auch Vocabula Domestica item Über zwey Taufend Proverbia und über ein Hundert Aenigmata Lithvanica und viele Phrafas anzutreffen und also wo nicht gantz völlig doch ziemlich Complet ist. Welches alles GOTT allein zu Ehren und denen Liebhabern der Lithauischen Sprache zum Beften mit großer Mühe und Fleiß zusammen getragen. von Jacobo Brodowsky Præcentor Trempenfi [prieš 1744]; LMAVB RS: f. 137 – 15. (Dokumentinis leidimas: Jokūbas Brodovskis, *Lexicon Germanico=Lithvanicum et Lithvanico=Germanicum. Rankraštinis XVIII amžiaus žodynas*. Dokumentinis leidimas su faksimile, perrašu ir žodžių indeksu 1–3, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2009.). Santrumpa *Blv žymima neišlikusi lietuvių–vokiečių kalbų dalis, kai jos fragmentai rekonstruojami pagal LKŽ kartoteką (LKŽk), saugomą Lietuvių kalbos institute.
- B1735 – BIBLIA, Tai efti: Wiifas Szwentas Raštas, Séno ir Naujo Testamento, Págal Wokiška Pėrguldima D. Mertino Luteraus Su kiekvieno Pėrfkryimo trumpu Pranešimmu ir reikalingu Paženklinnimu tū paczū žodžū, kurrie kittofe Pėrfkirimofe randomi, Nū kellū Mokytojū Lietuwoj' Lietuwiškay pėrguldytas. Karaláuczujė, 1735. Ráštaiš išpáuftas pas Iona Endriki Artunga, o pardūdamas pas Pilippa Kriřtupą Kanteri.
- B1755 – BIBLIA, Tai efti: Wiifas Szwentas Ráštaiš, Séno ir Naujo Testamento, pagal Wokišką Pėrguldima D. Mertino Luteraus Su kiekvieno Pėrfkryimo trumpu Pranešimmu ir reikalingu Paženklinnimu tū paczū žodžū, kurrie kittofe Pėrfkirimofe randomi, Nū kellū Mokytojū Lietuwoj' Lietuwiškay pėřftatytas. Ir antrą Kartą išpáuftas. Karaláuczujė, 1735. Randamas pas Pilippą Kriřtupą Kanteri.
- BALSYS, RIMANTAS, 2008: „Maldos į senuosius lietuvių ir prūsų dievus XIV–XVII a. rašytiniuose šaltiniuose“, *Tautosakos darbai* 35, 249–268.
- BESCH, WERNER, 2008: *Deutscher Bibelwortschatz in der frühen Neuzeit: Auswahl – Abwahl – Veralten*, Frankfurt am Main u. a.: Peter Lang.
- Biblija arba Šventasis Raštas: Senasis Testamentas*, iš hebrajų, aramėjų ir graikų kalbų vertė Antanas Rubšys; *Naujasis Testamentas*, iš graikų kalbos vertė Česlovas Kavaliauskas, Vilnius: Lietuvos Biblijos draugija, 1999.
- BNT – [Jonas Bretkūnas,] NAVIAS TESTAMENTAS. Ing Lietuwifchką Liefzuwį perrafchitas. per Iana Bretkuną Labguwos Plebona. 1580; GStA PK: XX. HA Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg, Nr. 44–51; faksimilė: *NAVIAS TESTAMENTAS Ing Lietuwifchką Liefzuwį perrafchitas. per Iana Bretkuną Labguwos Plebona. 1580. DAS NEUE TESTAMENT in die litau-*

- ische Sprache übersetzt von Johann Bretke, Pastor zu Labiau 1580: Faksimile der Handschrift, Band 7 und 8, Labiau i. Pr. 1580*, hrsg. von Jochen Dieter Range und Friedrich Scholz, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 1991.
- BP I–II – Jonas Bretkūnas, *Postilė*, 1591, skaitmeninis tekstas, perrašą ir žodžių formų konkordancijos parengė Ona Aleknavičienė, Ričardas Petkevičius, Vytautas Zinkevičius, 1996–1998; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.
- BPs – [Jonas Bretkūnas,] PSALTERAS ING LIETVWISCHKĄ LIESZVWĮ perguldytas Jano Bretkuno. Labguwos plebono Metufą Chriftaus 1580; GStA PK: XX. HA Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg, Nr. 44–51. (Kritinis leidimas: *Textkritische Edition der Übersetzung des Psalters in die Litauische Sprache von Johannes Bretke, Pastor zu Labiau und Königsberg i. Pr., nach der Handschrift aus dem Jahre 1580 und der überarbeiteten Fassung dieses Psalters von Johannes Rhesa, Pastor zu Königsberg i. Pr., nach dem Druck aus dem Jahre 1625 nebst der Übersetzung des Psalters in die deutsche Sprache von Martin Luther nach der Ausgabe aus dem Jahre 1545*, Paderborn, München, Wien, Zürich: Ferdinand Schöningh, 2002.)
- BR – [Johann Arnoldt Brand,] Johan= Arnoldts von Brand [...] REYSEN durch die Marck Brandenburg / Preuffen / Churland / Liefland / Pleßcovien / Groß=Naugardien / Tweerien und Moscovien: in welchen vieles nachdencklich wegen gemeldter Länder / wie der Litthauer [...] angemercket [...] Wefel / In Verlag Jacobs von Wefel / Buchhändlers dafelbft 1702.
- BST – [Jonas Bretkūnas,] BIBLIA tatai efi Wiſsas Schwentas Raſchtas Lietuwifchkai pergulditas per Janą Bretkuną Lietuwos Pleboną Karaliacziuię, 1585–1590; GStA PK: XX. HA Staats- und Universitätsbibliothek Königsberg, Nr. 44–51.
- BtNT – Samuelis Bitneris, *Naujasis Testamentas*, 1701, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijos parengė Ona Aleknavičienė, Jurgita Venckienė, Vytautas Zinkevičius, 2007–2008 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- C I–II – CLAVIS GERMANICO-LITHVANA [po 1680]; LMAVB RS: f. 137 13 – 14. (Faksimilinis leidimas: *Clavis Germanico-Lithvana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių–lietuvių kalbų žodynas* 1–2, parengė Vincentas Drotvinas, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995–1997; 3–4, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997.)
- COHRS, FERD[INAND], 1931: „Register der Episteln und Evangelien“, *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe. Die Deutsche Bibel 7*, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 530–543.
- DUNDULIENĖ, PRANĖ, 1990: *Senovės lietuvių mitologija ir religija*, Vilnius: Mokslo.
- DUNDULIENĖ, PRANĖ, 2008: *Pagonybė Lietuvoje. Moteriškosios dievybės*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.
- ECKERT, RAINER, 1991: *Studien zur historischen Phraseologie der slawischen Sprachen (unter Berücksichtigung des Baltischen)*. *Slavistische Beiträge* 281, München: Verlag Otto Sagner.
- ECKERT, RAINER, 2004: „Phrase and Idiom in Bretke’s Old Lithuanian Bible“, *Studies in Baltic and Indo-European Linguistics. In honor of William R. Schmalstieg*, ed. by Philip Baldi, Pietro U. Dini, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 51–62.

- ECKERT, RAINER, 2011: „Zur Phraseologie in der Bibel des Johann Bretke“, *ALL* LXIV–LXV, 9–30.
- EE – Baltramiejus Vilentas, *Evangelijos bei Epistolos*, 1579, skaitmeninis tekstas, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 1998; Lietuvių kalbos institutas, Senųjų raštų duomenų bazė.
- ERLER, GEORG, 1911: *Die Matrikel der Universität Königsberg i. Pr. 2. [1657–1829]*, Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot.
- ErP IV – Erleutertes Preußen Oder Auserlefene Anmerckungen / Ueber verchiedene 3ur Preußifchen Kirchen= Civil- und Gelehrten=Hiftorie gehõrige befondere Dinge, Woraus die bißherigen Hiftorien=Schreiber theils ergãntzet, theils verbeffert, Auch viele unbe- kannte Hiftorifche Warheiten ans Licht gebracht werden. TOMVS IV. Nebft dennen dazu gehõrigen Regiftern. Kõnigsberg, ANNO 1728. 3u finden bey feel. Martin Hallervords Erben.
- G – *Novum Testamentum Graece et Latine*, textum Graecum post Eberhard et Erwin Nestle com- muniter ed. Barbara et Kurt Aland. Textus Lat. novae vulgatae Bibliorum sacrorum ed. debetur. Utriusque textus apparatus criticum rec. et ed. novis curis elaboraverunt Barba- ra et Kurt Aland una cum Instituto Studiorum Textus Novi Testamenti Monasterii West- phalia, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, ³1997.
- GRIGAS, KAZYS, 1976: *Lietuvių patarlės. Lyginamasis tyrinėjimas*, Vilnius: Vaga.
- GRIGAS, KAZYS, 1997: „Tarptautinė patarlė „Dievas davė dantis, Dievas duos ir duonos“, *Tautosakos darbai* 6–7(13–14), 141–148.
- HENISCH, GEORG, 1616: Teutfche Sprach und Weißheit. THESAVRVS LINGVAE ET SA- PIENTIAE GERMANICAE [...] PARS PRIMA. ftudio Georgij Henifchij [...] Auguftæ Vin- delicorum, Typis Davidis Franci. M. D. C. XVI [1616].
- HG – [Frydrichas Vilhelmas Hakas,] VOCABVLARIVM LITHVANICO-GERMANICVM, ET GERMANICO-LITHVANICVM, Darin alle im Neuen Teftament und Pfalter befindliche Wõrter nach dem Alphabeth enthalten find; Nebft Einem Anhang einer kurtzgefaßten Litthauifchen Grammatic. Ausgefertiget von Friederich Wilhelm Haack / S.S. Theol. Cul- tore, 3ur 3eit Docente im Litthauifchen Seminario 3u Halle. HALLE, Druckts Stephanus Orban, Univerf. Buchdr. [1730]. (Kritinis leidimas: Vilma Zubaitienė [par.], Frydrichas Vilhelmas Hakas, *Vocabularium Litthoanico-Germanicum, et Germanico-Litthoanicum... Nebst einem Anhang einer kurtzgefaßten Litthauischen Grammatic (1730)* 1–2, gramatiką iš vokiečių kalbos vertė Lina Plaušinaitytė, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012.)
- JAKAITIENĖ, EVALDA, ²2010: *Leksikologija*. Studijų knyga, Vilnius: Vilniaus universiteto lei- dykla.
- JURGUTIS, VYTAUTAS, 1986: „Paaiškinimai“, *Pilypas Ruigys, Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 405–484.
- KISPÁL, TAMÁS, 2007: „Sprichwörter-sammlungen“, *Phraseologie: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*, hrsg. von Harald Burger, Berlin: Walter de Gruyter, 414–423.

- KIC* – Danielius Kleinas, *Compendium Litvanico-Germanicum*, 1654, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2011 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- KIG* – Danielius Kleinas, *Grammatica Litvanica*, 1653, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2011 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- KIM* – Danielius Kleinas, *Naujos maldų knygelės*, 1666, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vaidotas Rimša, Vytautas Zinkevičius, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- KING* – Danielius Kleinas, *Naujos giesmių knygos*, 1666, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Mindaugas Šinkūnas, Vaidotas Rimša, Vytautas Zinkevičius, 2006 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- Krikščioniškosios ikonografijos žodynas*, sudarė Dalia Ramonienė, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 1997.
- LB* – D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe (Weimarer Ausgabe). Die Deutsche Bibel 1–12, Weimar: Hermann Böhlau Nachfolger, 1906–1961.
- LEBEDYS, JURGIS*, 1956: *Smulkioji lietuvių tautosaka XVII–XVIII a. Priežodžiai, patarlės, mįslės*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- LKŽe* – *Lietuvių kalbos žodynas* (I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas, redaktorių kolegija: Gertrūda Naktinienė (vyr. redaktorė), Jonas Paulauskas, Ritutė Petrokienė, Vytautas Vitkauskas, Jolanta Zabarskaitė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2008) (www.lkz.lt).
- LpPL* – [Teodoras Lepneris,] Der Preufche Littau, Oder Vorftellung der Nahmens Herleitung, Kindtauffen, Hochzeit, Leibes und Gemüths Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speife u. Tranck, Sprache, Gottes=Dienft, Begräbniffe und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen, kürtzlich zufammen getragen von Theodoro Lepner Erften Pfarrern der Deutfchen und Littaufchen Gemeine Gottes in Budwehten. Im Iahr Nach des Wertheften Heylandes Geburth 1690; StaBi PK: Ms. boruss. oct. 5; perrašas, vertimas į lietuvių kalbą: Teodoras Lepneris, *Prūsų lietuvis*, parengė Vilija Gerulaitienė, Vilnius: LII leidykla, 2011, 35–230.
- LpPL*¹ – [Teodoras Lepneris,] Der Preufche Littauer oder Vorftellung der Nahmens=Herleitung, Kind=Tauften, Hochzeit, Leibes= und Gemüths=Befchaffenheit, Kleidung, Wohnung, Nahrung und Acker=Bau, Speife und Tranck, Sprachen, Gottes=Dienft, Begräbniffe und andere dergleichen Sachen der Littauer in Preuffen kürtzlich zufammen getragen von Theodoro Lepner, Erften Pfarrer der Deutfchen und Littaufchen Gemeine Gottes in Budwehten. Im Iahr nach des werthen Heylandes Geburt 1690. Danzig, bey Joh. Heinrich Rüdiger. 1744.
- LPP I* – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai I. A–D*, tomą parengė: Kazys Grigas (darbo vadovas), Lilija Kudirkienė, Rasa Kašėtienė, Gediminas Radvilas, Dalia Zaikauskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

- LPP II – *Lietuvių patarlės ir priežodžiai II. E–J*, sistemos autorius Kazys Grigas, tomą parengė: Giedrė Bufienė, Kazys Grigas, Lilija Kudirkienė (vyr. redaktorė), Rasa Kašėtienė, Dalia Zaikauskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008.
- MARCINKEVIČIENĖ, RŪTA, 2001: „Tradicinė frazeologija ir kiti sustabareję kalbos vienetai“, *Lituanistica* 4(48), 81–98.
- MIEDER, WOLFGANG, 2006: „*Andere Zeiten, andere Lehren*“. *Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation. Phraseologie und Parömiologie* 18, Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren GmbH.
- MOELLER, FRIEDWALD, 1968: *Altpreußisches evangelisches Pfarrerbuch von der Reformation bis zur Vertreibung im Jahre 1945 1. Die Kirchspiele und ihre Stellenbesetzungen*, Hamburg: Selbstverlag des Vereins für Familienforschung in Ost- und Westpreußen e. V.
- NT1727 – Naujas Testamentas Mufû Pono Iežaus Krištaus / ir Pfalteras Dowido Lietuwißkay ir Wokißkay ant Maloningiaufio Prufû Karalaus Ifákimo Iß naujo furaßytas / fu kiekwieno Perfkirimo trumpu Praneßummu / ir reikalingu Paženklinimu tû pačiû žodžiû, kittofa Perfkirimmofa randámû. Karaláuçuje, Mète 1727.
- OG – [Gottfried Ostermeyer,] *Neue Littauifche Grammatik ans Licht gestellt von Gottfried Ostermeyer, der Trempenfchen Gemeine Paftore Seniore und der Kõniglich=Deutfchen Gefellfchaft zu Kõnigsberg Ehren=Mitglied. Kõnigsberg, 1791. gedruckt bey G. L. Hartung, Kõnigl. Preuß. Hofbuchdrucker und Buchhändler.*
- OSTERMAYER, GOTTFRIED, 1775: *Gottfried Ostermeyers, Paftors zu Trempen im Amte Nordenburg. kritifcher Beytrag zur Altpreußifchen Religionsgefchichte. Marienwerder in der Kõnigl. Weftpreuß. Hofbuchdruckerey bey Johann Jacob Kanter. 1775; vertimas į lietuvių kalbą: Gotfrydas Ostermejeris, Rinktiniai raštai*, parengė ir išvertė Liucija Citavičiūtė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, 49–73.
- PALM, CHRISTINE, 1997: *Phraseologie: eine Einführung*, Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- PAŽĖRAITĖ, AUŠRA, 2010: „Paulius“, *Visuotinė lietuvių enciklopedija XVII. On–Peri*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 656–657.
- PR – [Jokūbas Brodovskis,] *Litauische Sprichwörter und Rätsel*, po 1716; LMAVB: f. 137 – 1, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Vytautas Zinkevičius, 2011 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- Ps1728 – *Der Pfalter Davids Deutfch und Littauifch / mit jeden Pfalms kurtzen Summarien. Pfalteras Dowido Lietuwißkay ir Wokißkay / fu Kiekwieno Pfalmo trumpu Praneßimmu. Karaláuçuje, Mete 1728.*
- RgB – [Pilypas Ruigys,] *Betrachtung der Littauifchen Sprache, in ihrem Urfprunge, Wefen und Eigenfchaften; Aus vielen Scribenten, und eigener Erfahrung, mit Fleiß angeftellet, und zu reiferer Beurtheilung der Gelehrten, zum Druck gegeben, von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, im Hauptamt Infterburg. Kõnigsberg, druckts und verlegts*

- Iohann Heinrich Hartung, 1745. (Kritinis leidimas: Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986, 20–164.)
- RgM – [Pilypas Ruigys,] MELETEMA, è re ipfa, Autoribus variis, atq[ue] experientia, fiftens LINGVAM Lituanicam [...] à Philippo Ruhigio, Infterb. Pruffo, Ecclefiaè Walterkemenfis in Diftrictu Infterburgenfi Paftore Germanico-Lituanico [...] [1735]. (Kritinis leidimas: Pilypas Ruigys, *Lietuvių kalbos kilmės, būdo ir savybių tyrinėjimas*, parengė Vytautas Jurgutis, Valerija Vilnonytė, Vilnius: Vaga, 1986, 167–396.)
- RPs – Jonas Rėza, *Psalteras Dovydo*, 1625, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Rainer Fecht, Mindaugas Šinkūnas, Vytautas Zinkevičius, 2007 (www.lki.lt/seniejirastai/).
- SAUKA, DONATAS, ²2007: *Lietuvių tautosaka*, Vilnius: Mokslas.
- ŠINKŪNAS, MINDAUGAS, 2004: „Danieliaus Kleino gramatikų (1653 ir 1654) konvoliutas Vilniaus universiteto bibliotekoje“, *ALt* 6, 44–47.
- Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters* 7, begründet von Samuel Singer, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 1998.
- Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters* 11, begründet von Samuel Singer, Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2001.
- THURNEYSSER, LEONHART, 1583: ONOMASTICVM vnd INTERPRETATIO [...], Gedruckt zu Berlin durch Nicolaum Boltzen, Anno M. D. LXXXIII.
- V – *Novum Testamentum Graece et Latine*, textum Graecum post Eberhard et Erwin Nestle communiter ed. Barbara et Kurt Aland. Textus Lat. novae vulgatae Bibliorum sacrorum ed. debetur. Utriusque textus apparatus criticum rec. et ed. novis curis elaboraverunt Barbara et Kurt Aland una cum Instituto Studiorum Textus Novi Testamenti Monasterii Westphalia, Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, ³1997.
- VĖLIUS, NORBERTAS, ²2011: *Chtoniškoji lietuvių mitologija*, parengė Pranas Vildžiūnas, Vilnius: Aidai.
- WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM (Hrsg.), 1876: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk*. Herausgegeben von Karl Friedrich Wilhelm Wander [...] Vierter Band, Leipzig: F. A. Brockhaus.
- WP – *Wolfenbüttelio postilė*, 1573, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Jolanta Gelumbeckaitė, Vytautas Zinkevičius (www.lki.lt/seniejirastai/).
- ZAIKAUSKIENĖ, DALIA, 2010: „Lietuvių paremių funkcijos. Teorinės pastabos“, *Tautosakos darbai* 40, 97–107.
- ZEE – Lozorius Zengštokas, *Evangelijos bei Epistolos*, 1612, internetinis leidinys, perrašą ir žodžių formų konkordancijas parengė Ona Aleknavičienė, Giedrė Olsevičiūtė, Vytautas Zinkevičius, 2007 (www.lki.lt/seniejirastai/).

Summary

The article contains an analysis of the biblical phraseology in the manuscript collection of proverbs, sayings, and riddles *Litauische Sprichwörter und Rätsel (LSR)* that is kept in the Vrublevskis Library of Lithuanian Academy of Sciences (LMAVB RS: f. 137 – 1). This collection was compiled by the precentor Jokūbas Brodovskis (Jacob Brodowski, 1692–1744) in Trempai (East Prussia) between 1716 and 1744 (it was known earlier as *An anonymous collection of proverbs, sayings, and riddles*). It is considered the first Lithuanian collection of idioms or dictionary of phraseology.

Three categories may be singled out in an analysis of the biblical phraseology: (1) quotations; (2) idioms resembling quotations; (3) contextual idioms. In *LSR*'s macrostructure, biblical phraseology (in the broad sense) constitutes only a small part of the text. The phrases that are direct quotations are especially scarce, and those that only resemble quotations are somewhat more frequent. They were mostly acquired from the German part of the grammar by Daniel Klein, *Compendium Litoanico-Germanicum* (1654; *KIC*). The primary layer of the manuscript contains few of them; most were inserted at a later time, when proverbs and sayings were added from the spoken language. Thus, initially Brodovskis did not intend to record them. Most probably he perceived the examples from Klein's grammar as typical and empirically-grounded examples for illustrating Lithuanian usage. In the context of *LSR*'s macrostructure, the Bible quotations are literary phrases acquired from a written source.

The second method whereby biblical phraseology entered *LSR* is via recordings from the spoken language. They resemble quotations, but have no citation from the Bible, especially those that Brodovskis marked in his dictionary *Lexicon Germanico-Lithvanicum et Lithvanico-Germanicum* with the tag *Prov.*, which signified proverbs or sayings. Even if these examples had more or less precise equivalents in the text of the Bible, Brodovskis nevertheless interpreted them as a genre of spoken folklore and not as biblical quotations. The phraseology resembling Bible quotations but having no direct equivalent in the Bible and merely mirroring a certain circumstance from it (related to the Bible only as allusion) is comparable to the genre of verbal folklore (small forms of folklore) and fulfills its typical functions.

Phraseology from the Bible emphasized the biblical contexts that were relevant to the community in the eighteenth century and stimulated the emergence of the idioms. Those items that contained the biblical creatures angel and devil, as well as hell (Slavic loanword *pekla*), sin (Slavic loanword *griekas*), and prophet (Slavic loanword *prarakas*), undoubtedly emerged during the Christian period in East Prussia. They attest to the social and cultural environment of the community that used them. Some idioms that include God may also be considered relics of the pre-Christian period.

LSR is an Enlightenment-epoch source that attests to the influence of its ideas on the consciousness of the society, the acknowledgment of the artistic value of folklore, and interest in the local language, culture, and history. *LSR* is equally important for the research of the history of religion in Lithuanian East Prussia. Contextual idioms and those that resemble quotations demonstrate the spread of belief in Christian dogmas throughout the eighteenth-century consciousness.

ONA ALEKNAVIČIENĖ
Raštijos paveldo tyrimų centras
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5
LT-10308 Vilnius, Lietuva
el. p.: aleknaviciene@lki.lt

Gauta 2016 m. spalio 3 d.